

იბერიულ-კავკასიური
ენათმეცნიერების წელიწადეული

Annual of Ibero-Caucasian
Linguistics

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი
არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების
წელიწდეული

V

თბილისი

2024

IV. JAVAKHISHVILI TBILISI STATE UNIVERSITY

ARN. CHIKOBAVA INSTITUTE OF LINGUISTICS

**ANNUAL OF IBERO-CAUCASIAN
LINGUISTICS**

V

Tbilisi

2024

ელექტრონული სამეცნიერო ჟურნალი – „წელიწადეული“

არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ელექტრონულ ჟურნალში (E-ISSN: 2667-9655) ქვეყნდება ნაშრომები, რომლებიც შეეხება იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფონოლოგიური სისტემის, გრამატიკული სტრუქტურისა და ლექსიკის, ასევე ზოგადი ენათმეცნიერების საკითხებს. ჟურნალი ყოველწლიურია.

ჟურნალს ჰყავს საერთაშორისო სარედაქციო კოლეგია.

სტატიები ქვეყნდება ქართულ, ინგლისურ, რუსულ ენებზე. სტატიების შერჩევა ხდება ანონიმური რეფერირების წესით.

About the Journal

Annual of Ibero-Caucasian Linguistics (E-ISSN: 2667-9655) is an electronic scholarly journal published by Arnold Chikobava Institute of Linguistics. The journal presents original research on the phonological systems, grammatical structures, and lexicon of Ibero-Caucasian languages, as well as on broader topics in general linguistics.

The journal is published annually and is supported by an international editorial board. It welcomes contributions in Georgian, English, and Russian. All submitted manuscripts undergo a double-blind peer-review process to ensure academic quality and integrity.

მთავარი რედაქტორი
Editor-in-chief

ელფოსტა:

ნანა მაჭავარიანი (საქართველო), nana.machavariani@tsu.ge
Nana Machavariani (Georgia)

სარედაქციო საბჭო
Editorial Board

აჩერდან აბრეგოვი (ადილე), кафедра436@mail.ru
Acherdan Abregov (Adyge)

კარინა ვამლინგი (შვედეთი), karina.vamling@mau.se
Karina Vamling (Sweden)

საიდ-ჰამზათ ირეზიევი (გროზნო), ireziev85@mail.ru
S-H. Ireziev (Grozno)

მაჰომედ მაჰომედოვი (გროზნო), dun2@mail.ru
M. Magomedov (Grozno)

ვიტორიო ტომელერი (იტალია), vittorio.tomelleri@unimc.it
Vittorio Tommelleri (Italy)

ქევინ ტუიტი (კანადა), kj.tuite@umontreal.ca
Kevin Twitty (Canada)

ბერნარ უტიე (საფრანგეთი), Bernard.outtier@wanadoo.fr
Bernard Uthier (France)

ალისა ჰარისი (ამერიკა), acharris@linguist.umass.edu
Alice Harris (America)

ავთანდილ არაბული (საქართველო), arab.av@gmail.com
Avtandil Arabuli (Georgia)

ვიანორ ახალაია (საქართველო), v.akhalaia@hotmail.com
Vianor Akhalaia (Georgia)

მერაბ ბერიძე (საქართველო), merab.beridzee@gmail.com
Merab Beridze (Georgia)

ნუნუ გელდიაშვილი (საქართველო), nunukageldiashvili@gmail.com
Nunu Geldiashvili (Georgia)

მამია ფაღავა (საქართველო), mamia.paghava@gmail.com
Mamia Pagava (Georgia)

სარედაქციო კოლეგია Editorial Board

ლევან აზმაიფარაშვილი (საქართველო), lazmaipar@gmail.com
Levan Azmaiparashvili (Georgia)

ნოდარ არდოთელი (საქართველო), nodariardoteli@gmail.com
Nodar Ardotel (Georgia)

მარინე ბერიძე (საქართველო), marineberidze@yahoo.com
Marine Beridze (Georgia)

თეა ბურჭულაძე (საქართველო), burchuladzetea@gmail.com
Tea Burchuladze (Georgia)

თეიმურაზ გვანცელაძე (საქართველო), gvantseladzet@gmail.com
Teimuraz Gvantseladze (Georgia)

ლელა გიგლემიანი (საქართველო), giglemianilela5@gmail.com
Lela Giglemiani (Georgia)

გიორგი გოგოლაშვილი (საქართველო), ggogolashvili24@gmail.com
Giorgi Gogolashvili (Georgia)

თამარ ვაშაკიძე (საქართველო), tamarvashakidze@yahoo.com
Tamar Vashakidze (Georgia)

ლევან ვაშაკიძე (საქართველო), levan.vashakidze@tsu.ge
Levan Vashakidze (Georgia)

მაკა ლაბარტყავა (საქართველო), labartkavamaka@gmail.com
Maka Labartkava (Georgia)

სალომე ომიადე (საქართველო), salomiadze@yahoo.com
Salome Omiadze (Georgia)

ეთერ საბანაძე (საქართველო), seteril@mail.ru
Eter Sabanadze (Georgia)

მედეა საღლიანი (საქართველო), medeasagliani@yahoo.com
Medea Sagliani (Georgia)

ლია კაროსანიძე (საქართველო), l.karosanidze@gmail.com
Lia Karosanidze (Georgia)

მედეა ღლონტი (საქართველო), dodo_mariami@yahoo.com
Medea Glonti (Georgia)

ეთერ შენგელია (საქართველო), eterishengelia@gmail.com
Eter Shengelia (Georgia)

ვაჟა შენგელია (საქართველო), vazhashengelia@gmail.com
Vazha Shengelia (Georgia)

მერაბ ჩუხუა (საქართველო), mchukhua@yahoo.com
Merab Chukhua (Georgia)

გიორგი ცოცანიძე (საქართველო), giorgitsotsanidze42@gmail.com
Giorgi Tsotsanidze (Georgia)

რიტა ჯაიანი (საქართველო), rita-jaiani@mail.ru
Rita Jayani (Georgia)

მ ი ს ა მ ა რ თ ი:

0108 თბილისი, ინგოროყვას ქ. 8
თსუ არნ. ჩიკობავას სახელობის
ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

A d d r e s s:

0108 Tbilisi, Ingorokva str. 8
TSU Arn. Chikobava Institute
of Linguistics

E-mail: contact.icege@gmail.com

© თსუ არნოლდ ჩიკობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი
TSU Arnold Chikobava Institute of Linguistics

ISSN 2667-9655

შინაარსი – Contents

ნ. ა რ დ ო ტ ე ლ ი, კლასის გრამატიკული კატეგორიის რეკონსტრუქციისათვის ნახურ-დაღესტნურ ენებში	9
N. A r d o t e l i, Towards the genesis of the class category in the Nakh-Daghesta-nian languages	18
ც. ბ ე ნ დ ე ლ ი ა ნ ი, სამეტყველო კოდთა შერევა სახელურსა და ზმნურ შესიტყვებებში „აფხაზეთის საკათალიკოზო დიდი დავთრის“ მიხედვით	25
Ts. B e n d e l i a n i, Speech Code Mixing in Nominal and Verbal Syntagms Based on “the Great Register of the Church of Abkhazia”	26
თ. ბ უ რ ჭ უ ლ ა ძ ე, ერთი ტიპის წინადადებათა აგებულები- სათვის	41
T. B u r c h u l a d z e, On the Structure of One Type of Sentences	42
მ. კ ო ბ ე რ ი ძ ე, თანხმოვანთმონაცვლეობისათვის შიდაქართ- ლურში	51
M. K o b e r i d z e, Consonant Alternation in Shidakartlian	52
მ. ო რ კ ო დ ა შ ვ ი ლ ი, კაუზაციის, ნებელობის და უნებლიე ქმედებების გამოხატვა ქართულსა და ინგლისურში	61
M. O r k o d a s h v i l i, Expression of Causation, Intentionality, and Involuntary Actions in Georgian and English	62

რ. ჭ ი კ ა ძ ე, ძალმოსილება ქართული ენის ეროვნული თვით- მყოფადობისა	66
R. C h i k a d z e, The Power of the National Identity of the Georgian Language	67
რ. ჭ ი კ ა ძ ე, რეზო ინანიშვილის „საღამოს ხანის ჩანაწერების“ ლექსიკურ-ფრაზეოლოგიური საღამოს ხანის ჩანაწერები	71
R. C h i k a d z e, Lexical-Phraseological Analysis of Rezo Inanishvili's "Evening Notes"	71

Submitted 19.02.2024

Accepted 15.03.2024

Published 11.11.2024

კლასის გრამატიკული კატეგორიის რეკონსტრუქციისათვის ნახურ-დაღესტნურ ენებში¹

Towards the genesis of the class category in the Nakh-Daghestanian languages²

ნოდარ არდოტელი
Nodar Ardoteli

თსუ არნოლდ ჩიკობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტი, თბილისი,
საქართველო

TSU Arnold Chikobava Institute of Linguistics, Tbilisi, Georgia
nodariardoteli@gmail.com

ანოტაცია. სტატიაში გაანალიზებულია ნახურ და დაღესტნურ ენათა უნივერსალური გრამატიკული კლასის კატეგორია აღწერითი და შედარებითი თვალსაზრისით. თავდაპირველად განხილულია საკვლევ ენებში პოვნის კლასიფიკაციის სისტემები, რომლებსაც ერთვის კლასიფიკატორების სინოპტიკური ცხრილი. მეორე ნაწილი ეძღვნება კლასოვანი სისტემების პოსტულირების ძველ და მეტად აქტუალურ პრობლემას. დახასიათებულია კლასიფიკატორების ფუნქციონირების ტრანსფორმაციული პროცესები და სემანტიკური ცვლილებანი. ნაჩვენებია, რომ ნახურ-დაღესტნურ ენათა კლასების სისტემა მოყოლებული მათი ფუძეენიდან დღევანდლამდე განვითარების ძირითად ტენდენციას – კლასთა თანდათანობითი შემცირებისა და ელიმინაციის კარდინალურ ხაზს მისდევს. ნაშრომში წარმოდგენილია კლასის გრამატიკული კატეგორიის არქაული სახის რეკონსტრუქციის ცდა.

Annotation. This paper focuses on the genesis of the class category in the Nakh-Daghestanian languages and uses descriptive and comparative methods. In addition to descriptive and historical-comparative methods, the method of internal reconstruction is also used.

¹ კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით (საგრანტო პროექტი: FR-18-3659).

² The Article was carried out by the financial support of Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (Grant Project № FR-18-3659).

The universal class category, used to classify substantives according to social role, is the core of the grammar of the East-Caucasian languages, completely penetrating the morphological structure of the noun and the verb. Initially, the class systems found in the studied languages are discussed, to which a synoptic table of classifiers is attached. The second part deals with the old and very relevant problem of postulating class systems. The transformational processes and semantic changes in the functioning of classifiers are characterized. The system of grammatical classes of the Nakh-Daghestanian languages, starting from their Proto-Caucasian to the synchronous position, follows the main trend of change – the cardinal line of reduction of classes. The paper presents an attempt to reconstruct the archaic form of the grammatical category of class.

საკვანძო სიტყვები: კლასის გრამატიკული კატეგორია, პოსტულირება, კლასიფიკატორი

Keywords: Grammatical class category, postulation, classifier

შესავალი

კლასის უნივერსალური გრამატიკული კატეგორია ნახურ-და-ლესტურ ენათა ხერხემალს წარმოადგენს, გამსჭვალავს საკვლევ ენათა მთელ მორფოლოგიას და გამოიყენება სუბსტანტივთა საკლასიფიკაციოდ. ეს ძველისძველი კატეგორია სინქრონიულ დონეზე ფლექსიური ტიპის ენათათვის დამახასიათებელ ნიშან-თვისებებსაც ავლენს, ვინაიდან კლასიფიკატორები, საკუთრივ სახელთა კლასიფიკაციის გარდა, რიცხვისა და ბრუნვის, აგრეთვე, ზოგჯერ სხვა გრამატიკულ კატეგორიის საწარმოებელ აფიქსებადაც გამოიყენება. ივარაუდება, რომ თავდაპირველად კლასის კატეგორია ყველა სახის არსებით სახელთა სოციალური ღირებულების მიხედვით საკლასიფიკაციოდ გამოიყენებოდა და ოდენ კლასის გრამატიკულ კატეგორიას აღნიშნავდა. მოგვიანებით კლასიფიკატორების ფუნქციონირების არეალი თანდათანობით გაფართოვდა და მათ სხვა კატეგორიების გამოხატვის ფუნქციაც დაეკისრა. შიფნერისა და პ. უსლარის ნაშრომებიდან დაწყებული და გ. თოფურიას საინტერესო ნაშრომით დამთავრებული კლასის გრამატიკული კატეგორია მრავალ ლინგვისტ-კავკასიოლოგს უქცევია განხილვის საგნად, თუმცა მისი ზოგი მხარე მაინც მოითხოვს დაზუსტებას.

ძირითადი ნაწილი

ლეზგიურის, ალუღურისა და უდიურის გარდა, კლასიფიკატორები დასტურდება ყველა საკვლევ ენაში, მაგრამ ყველა კლასკატეგორიან ენაში კლასთა ერთნაირი გრამატიკული სისტემები არ მოგვეპოვება – ნახური ენები ოთხკლასიან სისტემას გვიჩვენებს, თაბასარანულისთვის კი ნიშანდობლივია მოშლის პირას მისული კლასთა ბინარული ოპოზიცია. მხოლოდობითი რიცხვის მიხედვით, ნახურ და დადესტნურ ენებში ამაჟამად ორ-, სამ- და ოთხკლასიანი რეგრესული სისტემები დასტურდება. კერძოდ, რაოდენობრივად კლასები ასე ნაწილდება: ა) ნახურ ენებში, ლეზგიურ ენათა უმრავლესობაში (რუთულური, წახური, არჩიზული, კრიწული, ბუდუხური, ხინალულური), ორ ანდიურ ენასა (ანდიური, ჭამალური) და დიდოურ ენათა წყებაში ფუნქციონირებენ ოთხკლასიანი ნეიტრალური სისტემები; ბ) რეგრესულ (resp. უნიფიცირებულ) სამკლასიან სისტემაში ბინარული ოპოზიციის ადამიანის კლასი დიფერენცირებულია ზრდასრული მამაკაცისა (I – ჟ) და ქალის (II – დ) კლასებად, ხოლო ყველა დანარჩენი თავს იყრის ნივთის (III – ზ) კლასში. სამკლასიანი სისტემები დასტურდება დარგულ ენაში, ხუნძურსა და ანდიურ ენათა (ბოთლიხური, ლოდობერიული, ტინდიური, ბაგვალური, კარატაული, ახვახური) მეტ ნაწილში; გ) ბინარული ოპოზიცია ნიშანდობლივია ოდენ თაბასარანული ენის ჩრდილოური დიალექტისთვის, რომლის დროსაც ადამიანის კლასი („ვინ?“) უპირისპირდება ნივთის კლასს („რა?“): I კლ. {დ-}, II კლ. {ზ-}. შესაძლოა, ცალკეულ დიალექტებსა და თქმებში კლასთა რაოდენობისა თუ ფორმანტების მხრივ განსხვავებულ ვითარებასაც წავაწყდეთ, მაგრამ კლასის ძირითადი სისტემები სინქრონიულ დონეზე ასეა წარმოდგენილი. მართალია, სპეციალისტები საკვლევ ენათა მორფოლოგიაში არაიშვიათად უფრო მეტ კლასებსაც გამოყოფენ, მაგრამ ეს მცდარი კრიტერიუმით – მხოლოდობითი და მრავლობითი რიცხვის შეპირისპირებით – არის მიღებული [ბოკარევი 1959: 29; დეშერიევი 1963: 372; შდრ. ჩიქობავა 1979: 92-96; ანდლულაძე 1968: 24; თოფურია 2003: 17-18...].

ნახურ-დადესტნური ენების გრამატიკულ კლასთა სისტემების სინოპტიკური ცხრილი ასე წარმოგვიდგება:

ენები	I კლ.	II კლ.	III კლ.	IV კლ.
ჩეჩნური	ჟ	მ	ზ	დ
ინგუშური	ჟ	მ	ზ	დ
ბაცბური	ჟ	მ	ზ	დ
ხუნძური	ჟ	მ	ზ	რ*
ანდიური	ჟ	მ	ზ	რ
ბოთლიხური	ჟ	მ	ზ	რ*
ლოდობერიული	ჟ	მ	ზ (მ)	რ*
ჭამალური	ჟ	მ	ზ (მ)	მ/-ლ
ტინდიური	ჟ	მ	ზ	რ*
ბაგვალური	ჟ	მ	ზ	რ*
კარატაული	ჟ	მ	ზ	რ*
ახვახური	ჟ	მ	ზ	რ*
დიდოური	მ (< ჟ)	მ	ზ	რ
ჰინუხური	მ (< ჟ)	მ	ზ	რ
ხვარშიული	მ (< ჟ)	მ	ზ (მ)	ლ (რ, ნ)
ბეჟიტური	მ (< ჟ)	მ	ზ (მ, ნ)	რ (მ, ნ)
ლაკური	მ, ჟ, მ	დ, რ, მ, ლ, ნ	ზ, მ, ჟ, ფ	დ, რ, მ, ლ, ნ
დარგული	ჟ	დ, რ, მ	ზ	*დ
თაბასარანული	დ, რ, მ		ზ, ჟ, f	
წახურული	ჟ, რ, მ, მ...	რ, მ, მ...	ზ, ჟ...	დ, თ, ტ, მ...
რუთულური	ჟ, რ, მ, მ...	რ, მ, მ...	ზ, ჟ, დ, მ...	დ, თ, ლ, მ...
არჩიბული	ჟ, მ	დ, რ	ზ, მ...	მ, რ, მ (თ, ტ)
კრიწული	რ, მ, ლ, მ...	ჟ, რ, მ...	ზ, ფ, რ...	დ, თ, ტ...
ბუდუხური	ჟ, მ, რ	რ, ლ	ზ, ფ...	დ, თ, ტ...
ხინალუდური	რ, ლ, მ...	დ, რ, მ...	ზ, ფ...	დ, მ, ზ...

სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით, იბერიულ-კავკასიურ ენებში კლას-კატეგორია ევოლუციის საწყის ეტაპზე სათანადო კლასიფიკატორებით (I – ვ, II – დ) ბინარულ ოპოზიციას ქმნიდა. ანალოგიური ორკლასიანი სისტემა არცერთ საკვლევ ენაში არ დასტურდება ისევე, როგორც პროგრესული სამკლასიანი (I – ვ, II – ზ, III – დ) სისტემა. რაც შეეხება ოთხკლასიან სისტემას, იგი სამკლასიანი სისტემის დიფერენციაციით არის მიღებული:

I კლ. – ვ (მამრობითი სქესის პიროვნება)

II კლ. – ა (მდედრობითი სქესის პიროვნება)

III კლ. – ზ (ნივთი)

IV კლ. – დ (ნივთი) [ჩიქობავა 1978: 23; ანდლულაძე 1968: 46...]¹.

კლასოვანი სისტემის გენეზისის თვალსაზრისით, ყურადღებას იქცევს ივ. ჯავახიშვილის დასკვნა, რომელიც II კლასის წარმომავლობას უკავშირდება: „მაგვარად ირკვევა, რომ **ლილლური და ლეგური ენების მდედრ. სქესის ერთად-ერთ ნიშნად ა ნახევარხმოვანი რჩება, დანარჩენი ზ, დ და რ თანხმოვნები - კი შემდეგში უნდა იყოს ამ სქესის ნიშნად ქცეული**“ [ჯავახიშვილი 1992: 255; შდრ. ანდლულაძე 1968: 38-39].

ყურადღას იმის, რომ ჟ. დიუმეზილი და ნ. ტრუბეცკოი ნახურ-დადესტური (resp. აღმოსავლურკავკასიური) ენებისთვის ოთხკლასიან სისტემას აღადგენენ:

მხ. რ.	მრ. რ.	მხ. რ.
I კლ. *ჟ	*ზ	I კლ. *ჟ
II კლ. *ა		II კლ. *ა
III კლ. *ზ	*რ	III კლ. *ზ
IV კლ. *რ		IV კლ. *დ
[დიუმეზილი 2015: 45]		[ტრუბეცკოი 1987: 340]

ბოლო ხანებში გ. თოფურიამ, არნ. ჩიქობავას ანალოგიურად, კლასთა ბინარული ოპოზიციის მართებულობა გაიზიარა, მაგრამ I კლასისთვის აღადგინა {დ-} ნიშანი, ხოლო II კლასისთვის კი – {ზ-}. მისი თვალსაზრისით, კლას-კატეგორიის ევილუციის მეორე საფეხურზე მამაკაცის კლასის დიფერენციაციის შედეგად მივიღეთ სამკლასიანი სისტემა: I – ვ, II – ა, III – ზ. ადამიანის კლასის გამოხატვისაგან თავისუფალი ნიშანი {დ-} გადავიდა არაადამიანის (ნივთის) კლასში და რეინტერპრეტაციის შედეგად IV კლასის ექსპონენტადაც იქცა, რამაც შეაპირობა ნივთის კლასის სახელთა დამატებითი დიფერენციაცია. გ. თო-

¹ ნ. ანდლულაძე დადესტური ენებისთვის ამოსავალ ოთხკლასიან სისტემაში II კლასის ნიშნად დ-ს აღადგენს [ანდლულაძე 1968: 38].

ფურიას კონცეფცია სიახლეს წარმოადგენს იმ ასპექტით, რომ II და IV კლასების გენეზისურ კავშირს უგულებელყოფს, რაც გარკვეული თვალსაზრისით ივ. ჯავახიშვილის ზემომოყვანილ მოსაზრებას ეხმიანება [ჯავახიშვილი 1992: 255]. IV კლასის ბიფურკაციით (დ>რ>ჟ) II კლასის (ქალთა კლასის) წარმომავლობის არნ. ჩიქობავასეული დებულება ექვექვემ არის დაყენებული, რაც არსებითად მართებული ჩანს. ლაკურ და ლეზგიურ ენათა მონაცემების შესახებ გ. თოფურია სავსებით სამართლიანად წერს: "Наличие d, r, l, n в II классе (класс женщины) в лезгинских (а также лакском и даргинском) языках, как уже говорилось, следует рассматривать как результат реинтерпретации расштатанных первичных систем, и также нужно квалифицировать как системы поздней формации" [თოფურია 2003: 22]. მის მიერ აღდგენილი ოთხკლასიანი სისტემის სქემა ასეთ სახეს მიიღებს:

მხ. რ.

I კლ. *ჟ

II კლ. *ჟ

III კლ. *ზ

IV კლ. *დ

ჩვენ ვიზიარებთ იმ თვალსაზრისს, რომლის მიხედვითაც კლასთა ამოსავალ სისტემაში გარჩეული უნდა ყოფილიყო ბინარული ოპოზიცია, რომელშიც სახელთა სიმრავლე დიფერენცირებული იყო ღვთაებათა (ზოგადად ადამიანის I კლ. – ჟ) და ნივთთა (I კლ. – ზ) სემანტიკურ კლასებად. რაც შეეხება პროგრესულ სამკლასიან სისტემას, იგი იმეორებდა ზემომოყვანილ ბინარულ ოპოზიციას იმ განსხვავებით, რომ I კლასს (ღვთაებანი, ასაკსრული მამაკაცები და მათთან გათანაბრებული არსებანი) სათანადო {ჟ-} ექსპონენტით ცალკე გამოეყო II კლასი (ასაკსრული ქალები და მათთან გათანაბრებული არსებანი), რის შედეგადაც წარმოიქმნა სამკლასიანი სისტემა [შდრ. ჩიქობავა 1942: 41; თოფურია 2003: 22]. ამგვარი სამკლასიანი სისტემა რეკონსტრუირდება ჩრდილოკავკასიურ ფუძეენის დონეზე, რაც ასე წარმოიდგინება: I კლ. *ჟ, II კლ. *ჟ, III კლ. *ზ¹.

ნეიტრალური ოთხკლასიანი სისტემა, ნივთთა III კლასის „მექანიკური განვითარებით“ (ჟ. დიუმეზილი) გამოეყო IV კლასი სათანადო {დ-/რ-} ალომორფებით, რომლებსაც სპონტანურ ფონეტიკურ ბგერათ-

¹ ნ. ანდლულაძის მოსაზრება, რომ „ნივთთა გრამატიკული კლასის ექსპონენტის არქექტიპად დ- ფორმანტი უნდა ვცნოთ“, ჩვენი აზრით, სიმართლეს არ შეესაბამება [ანდლულაძე 1968: 45]. საკითხის ასე გადაჭრას ხელს უშლის, ერთი მხრივ, III ზ კლას-ნიშნის მყარი და უცვლელი პოზიცია, მეორე მხრივ, ამ კლასში გაერთიანებულ სახელთა მეტი ღირებულება სოციალური თვალსაზრისით.

ცვლილებათა შედეგად სხვადასხვა რეფლექსები ჩამოუყალიბდა: {**ა**-}, {**ლ**-}, {**მ**-}, {**ნ**-}. საფიქრებელია, რომ IV კლასის ჩამოყალიბების დროს ნახურ ფუძეენაში ფუნქციონირებდა ოდენ {**დ**-}, ვინაიდან {**რ**-} ალომორფის რეკონსტრუქცია ფუძენახურში ვერ ხერხდება [დემერიევი 1963: 385]. არსებული ენობრივი მონაცემები ცხადყოფენ, რომ დაღესტნურ ფუძეენაში უნდა გვქონოდა არა ქრონოლოგიურად მონაცვლე კლას-ნიშნები, არამედ თავისუფლად მონაცვლე (resp. დიალექტური წარმომავლობის) კლასის ექსპონენტები {**დ**-/რ-}¹. ამის გათვალისწინებით, IV კლასის ნიშნად {**დ**-/რ-} ალომორფები რეკონსტრუირდება საერთო-დაღესტნური ქრონოლოგიური დონისთვის, ხოლო ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ერთიანობის ხანისათვის აღდგება რ-. როგორც ჩანს, იმ ენობრივ ერთეულში, რომელიც საფუძვლად დაედო ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძეენას, IV კლასის ნიშნად {**რ**-} იყო გაბატონებული. მაშასადამე, ოთხკლასიან სისტემაში მეოთხე კლასის ექსპონენტები საერთო-ნახურსა და საერთო-დაღესტნურში განსხვავებული უნდა ყოფილიყო, რაც სქემატურად ასე წარმოგვიდგება:

ა) საერთო-ნახური

I კლ. ***ჟ**
II კლ. ***ა**
III კლ. ***ბ**
IV კლ. ***დ**

ბ) საერთო-დაღესტნური

I კლ. ***ჟ**
II კლ. ***ა**
III კლ. ***ბ**
IV კლ. ***დ/რ**

საყურადღებოა, რომ ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ერთობის ხანის მიწურულისათვის IV კლასის ნიშნად {**დ**}-ს რეკონსტრუქცია არარეალური ჩანს. ავტორების აზრით, საყოველთაოდ გაზიარებული **დ**-**რ** [ანდლულაძე 1968: 45; თოფურია 2003: 20...] შეიძლება მომხდარიყო იმ ენობრივ ერთეულში, რომელიც საფუძვლად დაედო ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძეენას, რაც გარკვეულ დაბრკოლებას ხდებდა. {**დ**}-ს აღსადგენად ამ ენათა სახელების ბრუნებაში რელიქტური კვალი, მართალია, შეინიშნება [ჩიქოვაძე, ცერცვაძე 1962: 92-96; გუდავა 1959: 9, 18-19...], თუმცა რ (<***დ**)²პროცესს ხელს უშლის, ერთი მხრივ, რ და დ ფონემათა ბგერათშესატყვისობის არათანამიმდევრულობა [გიგინეიშვილი 1976: 67, 76], მეორე მხრივ კი, ლაკურ ენასა და ზოგ ლეზგიურ

¹ რიგი გარემოება გვიკარნახებს, რომ {**დ**-/რ-} ალომორფებად მივიჩნიოთ: ა) კლას-ნიშანთა იდენტური ფუნქციური დისტრიბუცია ლაკურში; ბ) ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა სინამდვილეში {**დ**-} ნიშნის უქონლობა; გ) არაადეკვატური ბგერათშესატყვისობა და ა. შ.

² ვ. თოფურიას რ მიაჩნია არქეტიპად: ***რ**>**დ** [თოფურია 1942: 178-179; შდრ. ჯავახიშვილი 1992: 256; ანდლულაძე 1968: 43...].

ენაში მათი ალომორფული სახით ფუნქციონირება. ამასთან, ნახურ ენებში {დ-} კლასის ექსპონენტისთვის, ხოლო ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ენათა სინამდვილეში {რ-} პრეფიქსული კლას-ნიშნისთვის არ ხერხდება დამატებითი ნიშნის რეკონსტრუქცია. გასათვალისწინებელია, რომ დ>რ პროცესის რეალიზაციის შემთხვევაში {დ-}, რომელიც საკვლევ ენებში ძირითადად ფონემათიგივეობით არის წარმოდგენილი, არაიდენტურ ფონემათშესატყვისობას მოგვცემდა¹ [არდოტელი 2009: 89, 140]. ირკვევა, რომ {რ-} კლას-ნიშნისა და საერთო-დადესტნური *დ-ს ურთიერთმიმართება გამიჯნულია – პირველი პარადიგმის ფარგლებში მინიმალურად იცვლება (ხვარშ. {რ-}>[ლ-]), ხოლო დ ფონემათიგივეობით არის წარმოდგენილი [გუდავა 1979: 58, 67]. ყოველივე ამის გათვალისწინებით, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძეენაში აღდება შემდეგი ოთხკლასიანი სისტემა:

- I კლ. *ჟ
- II კლ. *მ
- III კლ. *ზ
- IV კლ. *რ

დასკვნა

ამრიგად, ნახურ-დადესტნურ ენათა კლასების სისტემა მოყოლებული მათი ფუძეენიდან დღევანდლამდე განვითარების ძირითად ტენდენციას – კლასთა თანდათანობითი შემცირებისა და ელიმინაციის კარდინალურ ხაზს მისდევს. ამ მხრივ ნახური ენები მეტ კონსერვატიზმს ამჟღავნებენ, ვინაიდან ამოსავალი საერთონახური ოთხკლასიანი სისტემა არსებითად დაცულია. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ენები, თუ IV კლასის ექსპონენტის გარდაქმნებს (*რ>ლ, მ...) არ მივიღებთ მხედველობაში, მეტ-ნაკლები მდგრადობით გამოირჩევიან, ხოლო ლა-კურ-დარგულ და მეტადრე ლეზგიურ ენათა სინამდვილეში კლასის გრამატიკული კატეგორია მოშლისა და თანამიმდევრული გაქრობის გზას ადგას.

გამოყენებული ლიტერატურა:

ანდლულაძე 1968: ნოდარ ანდლულაძე. კლასოვანი და პიროვანი უღვლილების ისტორიის ზოგი საკითხი იბერიულ-კავკასიურ ენებში. თბილისი: „მეცნიერება“, 1968.

¹ თუ, რა თქმა უნდა, არ გავიზიარებთ „დიუმეზილის ფენომენს“, რაც გრამატიკულ ინვენტარში შესატყვისობათა განსხვავებულ კანონზომიერებებს გულისხმობს [დიუმეზილი 2015: 38-39].

არდოტელი 2009: ნოდარ არდოტელი. ხუნძურ-ანდიურ-დიდო-ურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკა. თბილისი: გამომცემლობა „უნივერსალი“, 2009.

ბოკარევი 1959: Евгений Алексеевич Бокарев. Цезские (дидойские) языки Дагестана. Москва: Издательство АН СССР, 1959.

გიგინეიშვილი 1977: Гигинейшвили Бакар Конаевич. Сравнительная фонетика дагестанских языков. Тбилиси: Издательство ТГУ, 1977.

გუდავა 1959: Гудава Того Евстафьевич. Сравнительный анализ глагольных основ в аварском и андийских языках. Махачкала: 1959.

გუდავა 1979: Гудава Того Евстафьевич. Историко-сравнительный анализ консонантизма дидойских языков. Тбилиси: Издательство «Мецни-ереба», 1979.

დემერიევი 1963: Дешериев Юунус Дешериевич. Сравнительно-историческая грамматика нахских языков и проблемы происхождения и исторического развития горских кавказских народов. Грозный: Издательство АН СССР, 1963.

დიუმეზილი 2015: ჟორჟ დიუმეზილი. შესავალი ჩრდილოკავკასიურ ენათა შედარებით გრამატიკაში. თბილისი: „საარი“, 2015.

თოფურია 1942: ვარლამ თოფურია. გრამატიკული კლასები და მათი ექსპონენტები ლაკურ ენაში//ენიმკი-ს მოამბე, XII. თბილისი, 1942, გვ. 169-182.

თოფურია 2003: Топурия Гурам Варламович. К истории грамматических классов в восточнокавказских языках//ЕИКЯ, XXII. Тбилиси, 2003, С. 16-26.

ტრუბეცკოი 1987: Трубецкой Николай Сергеевич. Избранные труды по филологии. Москва: «Прогресс», 1987.

ჩიქობავა 1942: არნოლდ ჩიქობავა. მეორე გრამატიკული კლასის („მდებრობითი სქესის“) გენეზისისათვის მთის კავკასიურ ენებში//სმამ, ტ. III, №4. თბილისი, 1942, გვ. 373-380.

ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962: არნოლდ ჩიქობავა, ილია ცერცვაძე. ხუნძური ენა. თბილისი: თსუ გამომცემლობა, 1962.

ჩიქობავა 1979: Чикобава Арнольд Степанович. Грамматические классы имен в иберийско-кавказских языках: общие вопросы системы и истории//ЕИКЯ, V. Тбилиси, 1978. С. 9-27.

ჩიქობავა 1979: არნოლდ ჩიქობავა. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი. თბილისი: თსუ გამომცემლობა, 1979.

ჯავახიშვილი 1992: ივანე ჯავახიშვილი. თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. X. ქართველური და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და წათესაობა. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1992.

Introduction

The universal grammatical class category, used to classify substantives according to social value, is the core of the grammar of the Nakh-Daghestanian languages, completely penetrating the morphological structure of the noun and the verb. This ancient super-category also reveals features that are characteristic of inflectional languages at the synchronic level, since classifiers are used not only to classify nouns, but also to indicate grammatical number and case, and sometimes other grammatical categories. It is understood that the grammatical class category was originally created to classify nouns according to the social value, since "grammatical classes represent a hierarchy of values in terms of social significance" [Chikobava, Tsertsvadze 1962: 86].

In the history of the study of Ibero-Caucasian languages, it is difficult to find a question of this type, to which so many studies would be devoted. Beginning with the works of A. A. Shifner and P. K. Uslar and ending with the interesting study of G. V. Topuria, the grammatical category of class has been the subject of discussion by many Caucasian linguists, although some of its aspects still need explanation and clarification.

Principal part

It should be noted that with the exception of Kartvelian, Circassian, and some Lezgi (Lezgi, Agul, and Udi) languages, classifiers have been confirmed in all languages under research. According to the singular data, two-, three- and four-class regressive systems are now observed in the Ibero-Caucasian languages. In particular, the class systems are distributed as follows: a) binary opposition is typical only for the northern dialect of the Tabasaran language, in which the class of a person ("who?") opposes the class of things ("what?"): **I** class {**d**-}, **II** class {**b**-}; b) in the regressive (resp. unified) three-class system, the human class of the binary opposition is differentiated into the classes of **men** (I – **w**) and **women** (II – **j**), while all the rest are grouped in the class of objects (III – **b**). Three-class systems are attested in the Dargwa, Avar and some Andian (Botlikh, Ghodoberi, Tindi, Bagval, Karata, Akhvakh) languages; c) in the Nakh languages, in most of the Lezgi languages (Rutul, Tsakhur, Archib, Kryz, Budukh, Khinalugh), in two Andi languages (Andi, Chamal) and Dido languages, four-class neutral systems function [Bokarev 1959: 29; Desheriev 1963: 372; cf. Chikobava 1979: 92-96; Andguladze 1968: 24; Topuria 2003: 17].

According to a single number, two-, three- and four-class systems are now observed in the Nakh and Daghestanian languages. In particular, the class systems are distributed as follows:

Synoptic table of grammatical class markers in the Nakh and Daghestanian languages

Languages	I class	II class	III class	IV class
Chechen	w	j	b	d
Ingush	w	j	b	d
Tsova-Tushi	w	j	b	d
Avar	w	j	b	*r
Andi	w	j	b	r
Botlikh	w	j	b	*r
Ghodoberi	w	j	b (m)	*r
Chamal	w	j	b (m)	j/l
Tindi	w	j	b	*r
Bagwal	w	j	b	*r
Karata	w	j	b	*r
Akhvakh	w	j	b	*r
Dido	Ø (< *w)	j	b	r
Hinukh	Ø (< *w)	j	b	r
Khvarshi	Ø (< *w)	j	b (m)	l (r, n)
Bezhitā	Ø (< *w)	j	b (m, n)	r (j, n)
Lak	Ø, w, j	d, r, j, l, n	b, m, w, p^ა	d, r, j, l, n
Dargwa	w	d, r, j	b	*d
Tabasaran	d, r, j		b, w, f	
Thsakhur	w, r, j, Ø...	r, j, Ø...	b, m, w	d, t, ʈ, j...
Rutul	w, r, j, Ø...	r, j, Ø...	b, w, d, j...	d, t, l, j...
Archi	w, j	d, r	b, m, p^ა ...	Ø, r, j (t, ʈ)
Krits	r, j, l, Ø...	w, r, Ø...	b, p^ა...	d, t, ʈ...
Budukh	w, r, Ø	r, l	b, p...	d, t, ʈ...
Khinalug	r, l, j...	d, r, j...	b, p	d, j, b...

From the point of view of specialists, in the Ibero-Caucasian languages the category of class at the initial stage of evolution formed a binary opposition with the corresponding classifiers (I-**w**, II-**d**). A similar two-class system has not been proven in any of the languages studied in the same way as a progressive three-class system (I – **w**, II – **b**, III – **d**). As for the four-class system, it arose as a result of differentiation from the three-class system:

- I class — **w** (male personality)
 II class. — **j** (female personality)
 III class. — **b** (objects)
 IV class — **d** (objects) [Chikobava 1978: 23; Andguladze 1968: 46 ...]¹.

From the point of view of the genesis of the class system, attention is drawn to the conclusion of I. A. Javakhishvili, which is linked to the origin of the second class : “Thus, it turns out that the only marker for the female gender in the Ghilgh (Nakh – N.A.) and Leg (Daghestanian – N.A.) languages remains the semivowel **j**, the another consonants **b**, **d** and **r** should subsequently become a marker this gender” [Javakhishvili 1937: 154-155; 1992: 255; Wed Andguladze 1968: 3839].

It is noteworthy that J. Dumézil and N. S. Trubetskoy restore the four-class system for the Nakh-Dagestan (resp. Eastcaucasian) languages:

Singular	Plural	Singular
I class — w	I class — w	I class — w
II class — j	II class — j	II class — j
III class — b	III class — b	III class — b
IV class — r	IV class — d	IV class — d
[Дюмезиль 2015: 45]		[Трубецкой 1964: 340]

Recently, similarly to A. S. Chikobava, G. V. Topuria shared the regularity of the binary opposition of classes, but, unlike him, restored {**d**-} as an marker for the first class and {**b**-} for the second class. At the second stage of the evolution of grammatical classes, as a result of the differentiation of the masculine class, we received a three-class system: I – **w**, II – **j**, III – **b**. The marker {**d**}, freed from the expression of the class of a person, was transferred to the class of a non-human (objects), which led to an additional differentiation of the names of the class of things and, as a result of reinterpretation, became an marker of class IV. The novelty of the concept of G. V. Topuria lies in the fact that it refutes the genesis connection of classes II and IV, which partially coincides with the above-mentioned opinion of I. A. Javakhishvili [Javakhishvili 1992: 255]. The origin of class II (the class of women) on the basis of the bifurcation of class IV (**d** > **r** > **j**) is questioned, which, apparently, is correct. According to the testimony of the Lak and Lezgi languages, G. V. Topuria quite rightly notes: “The presence of **d**, **r**, **l**, **n** in class II (class of a woman) in the Lezgi (as well as Lak and Dargwa) languages, as already mentioned, should be considered as the result of a reinterpretation of loose primary systems, and should also be qualified as systems of a late formation” [Topuria 2003: 22]. The four-class system he restored is schematically represented as follows:

¹ In the four-class system for class II, N. D. Andguladze restores {**d**} [Andguladze 1968: 38].

- I klass — **w** (male personality)
 II klass — **j** (female personality)
 III klass — **b** (objects)
 IV klass — **d** (objects) [Топурия 2003: 22]

Thus, we share the opinion that the binary opposition should be singled out in the initial class system, in which the set of names was differentiated into semantic classes of deities (human class I – **w**) and objects (class II – **b**). As for the progressive three-class system, it repeated the aforementioned binary opposition with the difference that the first class (deities, adult men and beings equated to them) was separated from the second class by the proper marker {**j**-} (adult women and beings equated to them) [Chikobava 1942 :41; Topuria 2003: 22]. Such a three-class system is reconstructed at the synchronous level of the Proto-north Caucasian, which is presented as follows: I class. – **w**, II class. – **j**, III class. – **b**¹.

The neutral four-class system is a “mechanical development” of class III (J. Dumézil), from which class IV was separated with the corresponding allomorphs {**d**-/**r**-}, in which various reflexes were formed and rooted as a result of various phonetic processes of a spontaneous nature: {**j** -}, {**l**-}, {**m**-}, {**n**-}. It is assumed that in the common Nakh, only the exponent {**d**-} was originally a class IV formant, since the reconstruction of the allomorph {**r**-} according to the data of the Nakh languages fails [Desheriev 1963: 385]. The materials available in the linguistic literature show that in the Daghestan mother-language class IV markers, we should have not chronologically alternating class markers, but freely varying (resp. dialect origin) exponents {**d**-/**r**-}². With this in mind, the allomorphs {**d**-/**r**-} are reconstructed by the exponents of the IV grammatical class at the general Daghestanian chronological level, and only {**r**-} is restored in the Proto-Avar-Andi-Dido. It must be assumed that in the linguistic unit from which the Proto-Avar-Andi-Dido, {**r**-} functioned as a marker of class IV. Consequently, in the four-

¹ N. D. Andguladze’s point of view that “**d-formant should be recognized as the exponent archetype of the second grammatical class of objects**”, in our opinion, is incorrect [Andguladze 1968: 45]. Such a solution to the problem is hampered, on the one hand, by the firm and unchanging position of class III marker **b**, and, on the other hand, by the higher value of class III names in terms of social significance.

² A number of circumstances show that {**d**-/**r**-} should be considered allomorphs: a) the identical functional distribution of class indicators in the Lak language; b) in the Tsakhur and Avar-Andean-Dido languages, the indicator {**d**-} is actually absent; c) inadequate sound matching, etc.

class system, the markers of class IV at the general Nakh and general Daghestanian levels should have been different, which is schematically represented as follows:

a) Proto-Nakh

- I klass ***w**
- II klass ***j**
- III klass ***b**
- IV klass ***d**

b) Proto-Daghestanian

- I klass ***w**
- II klass ***j**
- III klass ***b**
- IV klass ***d/r**

It is noteworthy that by the era of the Avar-Andi-Dido linguistic unity, it seems unrealistic to reconstruct {**d-**} as a marker of class IV, as is usually the process of **d>r** [Andguladze 1968: 45; Topuria 2003: 20 ...] could occur in the dialect from which the given moher-language arose, which encounters certain obstacles. True, the marker {**d-**} is preserved as a relic in some types of declension [Chikobava, Tsertsvadze 1962: 92-96; Gudava 1959: 9, 18-19 ...], however, the process **r** (< ***d**)¹ is hindered, on the one hand, by the lack of sound correspondence between the phonemes **r** and **d** [Gigineishvili 1976: 67, 76], and, on the other hand, in Lak and some Lezgi languages their presence with an allomorphic function. At the same time, in the Nakh languages for the class marker {**d-**}, and in the Avar-Andi-Dido languages for the prefix class {**r-**}, it is not possible to restore an additional marker. It should be noted that in the case of the implementation of the process **d>r** at the general Avar-Andi-Dido chronological level, {**d-**}, represented mainly by identical reflexes (resp. sound-identity), would give a differentiated sound correspondence [Gudava 1979: 68; Ardotelis 2009: 89, 140]². It turns out that the relationship between the class indicator {**d**} and the general daghestanian ***d** is limited – within the framework of the first paradigm, it changes minimally (Khvarsh. {**r-**}>{**l-**}), and **d** is represented by sound identity [Gudava 1979: 58, 67]. Taking into account all this, the following four-class system is restored at the general Avar-Andi-Dido chronological level:

- I klass ***w**
- II klass ***j**
- III klass ***b**
- IV klass ***r**

¹ V. Topuria considers **r** to be an archetype: ***r>d** [Topuria 1942: 178-179; cf. Javakhi-shvili 1992: 256; Andguladze 1968: 43...].

² Of course, unless we share the “Dumesil phenomenon,” which implies different patterns of correspondences in the grammatical inventory [Dumesil 2015: 38-39].

In our opinion, the binary opposition (I – **w**, II – **b**) should have been singled out in the initial class system. As regards the progressive three-class system, it repeated the aforementioned binary opposition, with the difference that the first class was separated from the second class by the proper marker {**j**-}.

It is assumed that in the Proto-North Caucasian, only the exponent {**d**-} initially functioned as a class IV formant, while in the Proto-Daghestanian it was represented by the allomorphs {**d**-/**r**-}. The evolution of classes is schematically represented as follows:

a) Proto-North Caucasian	b) Proto-Nakh	d) Proto-Daghestanian
I class * w	* w	* w
II class * j	* j	* j
III class * b	* b	* b
IV class * d	* d	* d/r

Conclusion

So, the system of grammatical classes of the Caucasian languages, starting from their Proto-Caucasian to the synchronous position, follows the main trend of change – the cardinal line of reduction of classes. Therefore, the process of class category evolution looks like this: at the initial stage, in the two-class system, the human (deity) class (regardless of gender) was formed by the {**w**-} class exponent, and the objects class (everything else + the child, etc., which were equated with things) – by the {**b**-} exponent. In the progressive three-class system: Class I: {**w**-} (deities, men of age and beings equal to them), Class II: **j**- (women of age and beings equal to them), Class III: {**b**-} (things and intelligent or non-intelligent beings equal to them). In the progressive four-class system, the class of things was divided by "mechanical development" (J. Dumezil) and {**d**-} was used as a marker of the IV class, which was formed by spontaneous phonetic transformation with different reflexes: {**r**-}, {**j**-}, {**l**-}, {**n**-}, {**m**-}.

In our opinion, during the differentiation of classes III-IV, initially the classification of nouns may have been motivated (animals, birds, insects, etc. were selected for class III, and the rest of the subjects were selected for class IV), and later such motivation could no longer be maintained and classification, seems to have been going on more or less anywhere. In other cases, we should get the same result in closely related languages, which is not confirmed in fact.

In this regard, the Nakh languages show more conservatism, since the original four-class system is essentially preserved. The Avar-Andi-Dido languages, if we do not take into account the transformation of the marker of class IV (***r** > **l**, **j**...), are more or less stable in this respect, and in the Lak, Dargwa and especially Lezgi languages the grammatical class category stands in the way of decay and subsequent extinction.

References

Andghuladze 1968: Nodar Andghuladze. Some issues of the history of class and personal inflections in Iberian-Caucasian languages. Tbilisi: "Science", 1968.

Ardoteli 2009: Nodar Ardoteli. Historical-comparative phonetics of the Khundz-Andian-Dido languages. Tbilisi: Publishing House "Universali", 2009.

Bokarev 1959: Евгений Алексеевич Бокарев. Цезские (дидойские) языки Дагестана. Москва: Издательство АН СССР, 1959.

Gigineishvili 1977: Гигинейшвили Бакар Конаевич. Сравнительная фонетика дагестанских языков. Тбилиси: Издательство ТГУ, 1977.

Gudava 1959: Гудава Того Евстафьевич. Сравнительный анализ глагольных основ в аварском и андийских языках. Махачкала: 1959.

Gudava 1979: Гудава Того Евстафьевич. Историко-сравнительный анализ консонантизма дидойских языков. Тбилиси: Издательство «Мецни-ереба», 1979.

Desheriev 1963: Дешериев Юунус Дешериевич. Сравнительно-историческая грамматика нахских языков и проблемы происхождения и исторического развития горских кавказских народов. Грозный: Издательство АН СССР, 1963.

Dumézil 2015: Dumesil, Georges. Introduction to the Comparative Grammar of North Caucasian Languages. Tbilisi: "Saari", 2015.

Topuria 1942: Varlam Topuria. Grammatical classes and their exponents in the Lak language//Enimki-s Moambe, XII. Tbilisi, 1942, pp. 169-182.

Topuria 2003: Топурия Гурам Варламович. К истории грамматических классов в восточнокавказских языках//ЕИКЯ, XXII. Тбилиси, 2003, С. 16-26.

Trubetzkoy 1987: Трубецкой Николай Сергеевич. Избранные труды по филологии. Москва: «Прогресс», 1987.

Chikobava 1942: Arnold Chikobava. On the Genesis of the Second Grammatical Class ("Feminine gender") in the Mountain Caucasian Languages//SMAM, Vol. III, No. 4. Tbilisi, 1942, pp. 373-380.

Chikobava, Tsertsvadze 1962: Arnold Chikobava, Ilia Tsertsvadze. The Khundzuri Language. Tbilisi: TSU Publishing House, 1962.

Chikobava 1978: Чикобава Арнольд Степанович. Грамматические классы имен в иберийско-кавказских языках: общие вопросы системы и истории//ЕИКЯ, V. Тбилиси, 1978. С. 9-27.

Chikobava 1979: Arnold Chikobava. Introduction to Ibero-Caucasian Linguistics. Tbilisi: TSU Publishing House, 1979.

Javachishvili 1992: Ivane Javakhishvili. Works in Twelve Volumes, Vol. X. The Original Nature and Affinity of the Kartvelian and Caucasian Languages. Tbilisi: Publishing House "Metsniereba", 1992.

Submitted 25.02.2024

Accepted 25.03.2024

Published 11.11.2024

სამეტყველო კოდთა შერევა სახელურსა და ზმნურ შესიტყვებებში
„აფხაზეთის საკათალიკოზო დიდი დავთრის“ მიხედვით

Speech Code Mixing in Nominal and Verbal Syntagms Based on
“the Great Register of the Church of Abkhazia”

ციალა ბენდელიანი
Tsiala Bendeliani

აკაკი წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ქუთაისი,
საქართველო

Akaki Tsereteli State University, Kutaisi, Georgia
Tsiala.bendeliani@tsu.ge

ანოტაცია. ქართულ სამწიგნობრო ენას ისტორიულად საქართველოს დიალექტურ ზონებში უმაღლესი საფეხური ეჭირა, შემდეგ ფსევდოსალიტერატურო სამეტყველო კოდი იდგა, ხოლო ყველაზე დაბალ საფეხურს იკავებდნენ დიალექტური კოდები და მიკროკოდები. ასეთი რეალობა უნდა გვეკონოდა ურბანულ ზონებშიც, როცა საქართველოში საფუძველი ჩაეყარა საქალაქო ცხოვრებას, განსაკუთრებით კლასიკური ძველი ქართულის შემდგომ ხანაში, როცა თანდათან რღვევას იწყებდა ძველი სამწიგნობრო ენის გრამატიკული ნორმები და ხალხური მეტყველება იპყრობდა უფრო ვრცელ ადგილს.

იმერეთში შედგენილ საეკლესიო საბუთებსა და ამავე მხარის ლაპიდარიუმში მოცემული მორფოლოგიური ფორმებისა და მორფოსინტაქსური კონსტრუქციების შედარება თანამედროვე დიალექტური კოდების მონაცემებთან, გვიჩვენებს როგორც განსხვავებებს, ისე მსგავსებასაც. სახელურსა და ზმნურ შესიტყვებებში გვხვდება არა მარტო ძველი ქართული სამწიგნობრო ენიდან მომდინარე მოვლენები, არამედ მოცემულია ახალი ქართულისთვის დამახასიათებელი სინტაქსური კავშირები, წარმოდგენილია ფსევდოსალიტერატურო და დიალექტური სიტყვათშეხამებები, ასახულია თანადროული დიალექტებისთვის დამახასიათებელი მოვლენებიც; გვხვდება საეკლესიო ტექსტების სტილის დასაცავად გამოყენებული მორფოლოგიური ფორმები და ინვენტარი, ძველი ქართული გრაფემები, ხშირად მცდარადაც, შემდგენელთათვის უზუალური ფაქტები.

Annotation. The Georgian literary language historically occupied the highest stage in the dialect zones of Georgia, followed by the pseudo-literary speech code, while the lowest stage was occupied by dialectal codes and microcodes. This reality must have existed in urban zones as well, when the foundations of urban life were laid in Georgia, especially in the period after classical Old Georgian, when the grammatical norms of the old literary language gradually began to break down and folk speech occupied a wider place.

A comparison of morphological forms and morphosyntactic constructions in church documents compiled in Imereti and the lapidarium of the same region with the data of modern dialect codes shows both differences and similarities. In the nominal and verbal syntagms, not only phenomena originating from the old Georgian literary language are found, but syntactic connections characteristic of modern Georgian are also given, pseudo literary and dialectal word combinations are presented, phenomena characteristic of contemporary dialects are also reflected; morphological forms and inventory used to protect the style of church texts, old Georgian graphemes, often erroneous, common facts for the compilers are found.

საკვანძო სიტყვები: სამეტყველო კოდთა იერარქია, სახელური და ზმნური შე-
სიტყვება, დიალექტური კოდები მოზაიკურ სამეტყველო გარემოში

Keywords: *hierarchy of speech codes, nominal and verbal syntagms, dialectal codes in a mosaic speech environment*

შესავალი

XVI-XVII საუკუნეების ენა ქართულ ენათმეცნიერებაში ძირითადად საისტორიო, სამართლის და საეკლესიო საბუთების ენით არის წარმოდგენილი და შესწავლილი. კვლევა მორფოსინტაქსის თვალსაზრისით სპეციალურ ლიტერატურაში არ გვხვდება, თუმცა გარდამავალი პერიოდი ანუ ძველი ქართული ენის ნორმათა რღვევა და ახალ ფორმების წარმოქმნა შესწავლილია სინტაქსის თვალსაზრისითაც.

სამეტყველო კოდთა იერარქია შესანიშნავადაა ასახული სიგელ-გუჯრებსა და საეკლესიო დავთრებში, კერძოდ, დასავლურ (ქვემოიმერულ) სამეტყველო არეალში შედგენილ ამ სახის საბუთებში. ჩვენ თავის დროზე გაკვრით შევხებით XVII საუკუნის „ხონის საყდრის გამოსავალი დავთრის“ ენას (ბენდელიანი 2005: 95), ასეთივე დანიშნულების დავთარია „აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდი დავთარი“ (XVI-XVII სს.) (აფხ. საკ. დავთ., 1914), რომელშიც ჩართულია ხონისა

და მის მიმდებარე სოფელთა დავთრებიც. საბუთში გვხვდება ძვირფასი მასალა სამეტყველო კოდების შერევის შესახებ სამწიგნობრო ენის სასულიერო და საერო ვარიანტების თვალსაზრისითაც (ამ ვარიანტთა შესახებ იხ.: ბენდელიანი 2003: 58-59).

დავთრის გამომცემლის, ს. კაკაბაძის აზრით, „აფხაზეთის საკათალიკოზო დავთარი“ თითქმის საუკუნის განმავლობაში იწერებოდა, დაახლოებით 1545 წლიდან 1621 წლამდე, სხვადასხვა პირის მიერ, ხოლო ხონის დავთარი 1600 წლის ახლო პერიოდს განეკუთვნება. ხონის გამოსავლის დავთარში მინაწერია: **ღმერთო, შეიწყალე ამისი დამწერი ბერი ბასილი** (აფხ. საკათ. დავთ., 1914, 45).

მოვალე გლახთა მოსაკრებლების დავთარში მოცემულია ძველი და ახალი ქართულის, საეკლესიო და საერო სტილის კუთვნილი სახელური და ზმნური შესიტყვებები, უმეტესად ორწევრიანი, მაგრამ არის სამწევრიანი და ოთხწევრიანი შესიტყვებებიც; წარმოდგენილია სამწიგნობრო და დიალექტური ნარევი სიტყვათშეხამებები, შესიტყვებები და კონსტრუქციები; მრავლად გვხვდება ფსევდოსალიტერატურო მიკროკოდები.

საერთოდ ძველი სხვადასხვა პირის მიერაა შედგენილი. იწყება რაჭის სოფელ ბარით, მოიცავს გაენათის, ზემო იმერეთის და მარტვილის სოფლების მოსაკრებლებს. როგორც ჩანს, მას ადგენდნენ სამწიგნობრო ენის მხოლოდ ფსევდოსალიტერატურო კოდის მცოდნე პირები. აშეიბზე მინაწერები აფხაზეთის კათალიკოსებსაც ეკუთვნით, ხოლო საბუთში არის მეფე ალექსანდრეს ბოძების ჩანაწერი, ბოლოს ვრცელი ტექსტი ეკუთვნის საერო პირს, მეფეთმეფე ბაგრატს. მათ ჩანაწერებშიც ასახულია გარდამავალი ხანის ნორმები, მაგრამ ძირითადად დაცულია იმდროინდელი სამწიგნობრო ენის გრამატიკული ფორმები, სინტაქსი და სტილი.

დავთრის შემდგენელთა შესახებ შეიძლება ითქვას, რომ სამწიგნობრო ენა და წერა-კითხვა, დაქარაგმება, სამწიგნობრო ენის ნორმები ნაკლებად იციან. დავთარი შედგენილია ნუსხა-ხუცურით, ნაწილი მხედრულით, ახალ ქართულზე გადმოტანილია გამომცემლის მიერ; წარმოდგენილია სიტყვების შემოკლებისა და დაქარაგმების, ასევე, ნარევი წესი, ქარაგმები ხშირად უმართებულოდაცაა.

რახან საკვლევ არეალში, ქვემოიმერულის გარდა, გვაქვს ოდესღაც მიგრირებული რაჭული სამეტყველო კოდის მორფოლოგიური ინვენტარი და შესიტყვებანი, გამოვყავით ძველი და ახლებური მასალა, საკუთრივ იმერული, ქვემოიმერული, რაჭული მორფოსინტაქსური შერევების ამსახველი მასალები.

ძირითადი ნაწილი

მოსაკრებლები ძირითადად მოვალე გლეხთა სიას, გადასახადის სახეებსა და რაოდენობას შეიცავს. მასში გაბმული ტექსტი არ გვხვდება, მაგრამ თვით ეს ჩამონათვალი და გადასახადის მოთხოვნა (**მართებს**) ქმნის საინტერესო სახელურსა და ზმნურ შესიტყვებებს, მათ განუზომელი მნიშვნელობა აქვთ საკვლევ არეალში სახელურ და ზმნურ შესიტყვებათა ისტორიული მორფოსინტაქსის თვალსაზრისით.

სახელური შესიტყვება. თანამედროვე დიალექტურსა და ფსევდოსალიტერატურო, აგრეთვე, სალიტერატურო ენაში არ გვხვდება პირთა სახელებისა და გვარების ანდა გვარებისა და სახელების დაკავშირებისას პირთა სახელების მიცემით ბრუნვაში ჩასმული ფორმები, ანუ სრული შეთანხმების ნიმუშები; არ გვხვდება ემფატიკური **ა**, დიალექტურ მეტყველებაში, განსაკუთრებით ქვემოიმერულის საკვლევ არეალში, ანუ სამეგრელოსპირა ზოლში; ხშირი არ არის სახელობით ბრუნვაში იოტი. ეს ყოველივე ნორმა ამ დავთრების შემდგენელთათვის.

დავთარში გვხვდება სამი ტიპის სიტყვათშეხამება:

ა) როცა სახელი და გვარი ჩასმულია მიცემით ბრუნვაში ემფატიკური ხმოვნის გარეშე;

ბ) როცა ახლავს ემფატიკური ხმოვანი, ამასთანავე, მოცემულია პრეპოზიციური და პოსტპოზიციური წყობით: ჯერ სახელი და შემდეგ გვარი, ჯერ გვარი და შემდეგ სახელი, სრული შეთანხმებით, ორივე შემთხვევაში ორივე სახელი ჩასმულია მიცემით ბრუნვაში და აქვს ბრუნვის ნიშანი;

გ) როცა სახელი და გვარი ახალი ქართულის ნორმითაა ანუ წინაშე მავალი საკუთარი სახელი არ იბრუნვის, იბრუნვის გვარი.

განვიხილავთ ცალ-ცალკე:

ა) ემფატიკური ხმოვნის გარეშე (მაგალითებში არ ვუთითებთ გადასახადის სახეობებს): მართებს **ბარაბაძეს** **სანდელას**; მართებს **ღვთისაფარას** **ბარაბაძეს**; მართებს **ნიკოლაოზს** **ბარაბაძეს**; მართებს **მ(ა)ხ(ა)რებ(ე)ლს** **ბარაბაძეს**; მართებს **გოგიჩას** **ბარაბაძეს**, **გიორგას** **ბარაბაძეს**;

ბ) ემფატიკური ხმოვნით წარმოდგენილია ასეთივე წყობით, მაგრამ უფრო იშვიათად: მართებს **ნასყიდას** **ბარაბაძესა**; მართებს **ადამიას** **მ(ა)მისთანასა**. სხვა ადგილზე არის სახელი **უმცროსა**, მომდევნო სტრიქონებზე გვარის გარეშეა ჩამოთვლილი, შესაძლოა, კიდევ ორი ძმის

გადასახადები: **სვიმონას მართებს; თამამას მართებს;** სხვა შემთხვევაშიც **უმცროსა** პირის საკუთარი სახელი ჩანს: მართებს **უმცროსას დოჭვირსა;** მართებს **უმცროსას ჩიმაგაძეს.**

ასევე, -ა ემფატიკური ხმოვნითაა სხვა ადგილზეც: (მართებს) **და-თილასა და ნასყიდასა.** ამჟამად ემფატიკური -ა უცხოა საკვლევი ქვემო-იმერული დიალექტური არეალისთვის, ის აღმოსავლურ დიალექტურ კოდად აღიქმება.

-ია-ზე დაბოლებულ სახელებს, ჩვეულებრივ, ერთვის მიცემითი ბრუნვის ნიშანი: მართებს **ბარაბაძეს ბიბიას;** მართებს **მუშიას ფიცხელა-ურს;** მართებს **ყატიას ლუძაძეს.**

დასაშვებია, **მუშია** პირის სამუშაოდ ამ მხარეში ყოფნას აღნიშნავს, თუ ამავე ფუძიდან არის ნაწარმოები პირის სახელი **მუშნი < *მუშა-ნი-ი,** მაგრამ არსებობს სხვა ახსნაც: ბზ. **მუ-შუჟან, ბქ. მუ-შუნ-ი, მუ-შუჟან-ი || მუშნი „სვანი“** (ჭუმბურიძე, 1987: 64). ცნობილია, რომ იმერეთის ბარის სოფლებში ადრეული პერიოდებიდანვე სამუშაოდ ჩამოდიოდნენ სვანები, უმეტესად საბარავად. ასე იყო გასული საუკუნის მეორე ნახევრამდე. ეს სიტყვა მართლაც **სვანს** უნდა ნიშნავდეს.

განყოფა/განყოფ-ნი-ი ძეგლში წარმოდგენილია დიალექტური **განყოფ-ენ-ის** სახით, შდრ. რაჭული -**ენ** სუფიქსით ნაწარმოები საგნებელი: **ლობჯანიძე > ლობჯანიძენი** (რ. თოფჩიშვილი), არის ქვემოიძმურულშიც.

დავთრის ეს ნაწილი რომ იმერული დიალექტის წარმომადგენლის მიერაა შედგენილი, კარგად ჩანს აშიაზე მინაწერიდან: „...**წამოდგენ მელაძენი და ასე დეიფიცეს ბიჭვინტის ღვთიმშობელზედ და სამსჭვალზედ, რომ, რომელიც მოშლილი არის, ეს გურიელმან კნიაზმან ამოგვიწერაო, ჩვენი ბრალი არ არის და ჩვენ დევთხოვეთ მას უკან**“ (გვ. 14) ეს მონაკვეთი ჩვენ გავმართეთ ორთოგრაფიულად, სასვენი ნიშნებით, გავხსენით ქარაგმები).

სინტაგმაში – **წამოდგენ მელაძენი** – მოცემულია დიალექტური ნორმა. **გურიელმან კნიაზმან** ძველი ქართულის ნორმითაა, სიტყვათა წყობა კი ახალი ქართულისაა. დიალექტური და სამწიგნობრო სინტაგმები ხშირადაა ერთად წარმოდგენილი.

დავთარში გვხვდება სამწევრა სიტყვათშეხამებაც: **გ~ი ხუროძეს ხუცეს** (მართებს). ბრუნვის ნიშნის დაკლება სამწიგნობრო ენის მცირედ ცოდნაზე მიუთითებს, თუმცა ამ პირის სახელი, განსხვავებით სხვა შემთხვევებისგან, ქარაგმითაა, მაგრამ ქარაგმიანი საკუთარი სახელით იწყება ხონის გამოსავალი დავთარიც: მართებს **გ~ი მაჭარაძესა.**

ემფატიკური ა-ს ასეთი სიხშირით გამოყენება სამწიგნობრო ენის გავლენად შეიძლება არ ჩაითვალოს, რადგან ემფატიკური ა-ს კლება სასულიერო ძეგლებში შეინიშნება ჯერ კიდევ X საუკუნეში, მაგალითად, ლატალის ლექციონარში (სარჯველაძე 1984: 372).

მოვიხმობთ მაგალითებს ემფატიკური ა-ს გამოყენების შესახებ XIII საუკუნის ძეგლებში. კერძოდ, ტბელ აბუსერისძის ჰაგიოგრაფიულ ძეგლში „ახალი სასწაულნი მთავარმოწამისა გიორგისნი“ და მოსე ხონელის საერო ძეგლში „ამირანდარეჯანიანი“ ასეთი ვითარებაა: ჰაგიოგრაფიულ ძეგლში ემფატიკური ა-ს გამოტოვებულია რამდენიმე ადგილას, მაგალითად, **სასოებასა ღმრთისსა, სომხითისსა, ნივთისსა** – არ ერთვის პირთა სახელებს. არის ორი გამონაკლისი და ისიც ისტორიულ ნაწილში, მაგალითად: ცაცაძასა, ხათუთაისაჲ, მაშინ როცა IX-XI საუკუნეთა ისტორიულ საბუთებში ემფატიკური ა საკუთარ სახელებთან ძალზე ხშირია. ძეგლის ავტორი ჰაგიოგრაფიულ ნაწილში საგანგებოდ იცავს კლასიკური ხანის ენობრივ ნორმას. ემფატიკური ხმოვანი ძალზე ხშირია „ამირანდარეჯანიანში“: უთხრა ბადრსა, უსიბსა, ამირან დარეჯანისძესა. ემფატიკური ა-ს სიხშირე ყველაზე მეტად დაუცავს საერო ძეგლის XVI საუკუნის ხელნაწერს, რის გამოც მას „**ანმეტ ხელნაწერსაც**“ უწოდებენ (სოლ. ყუბანეიშვილი). როგორც ჩანს, ემფატიკური ა-ს სიხშირე ხაზს უსვამდა თხზულების საერო ხასიათს, სამეტყველო ენასთან სიახლოვეს (ბენდელიანი 2003: 50).

გამოკვლეულია, რომ დასავლურ დიალექტებში (ქვემოიმერულში, გურულში, აჭარულში) ემფატიკური ა საყოველთაოდ უნდა ყოფილიყო გავრცელებული სწორედ დავთრის შედგენის პერიოდში და ადრეულ ხანებშიც. შემდგომში ჩანს მისი გამოყენება შეზღუდული (ნოზაძე 1990: 24). ასე რომ, საერო ლიტერატურის ენაში ის სამეტყველო ენიდან არის გადასული. დავთრის შემდგენლებიც დიალექტური სამეტყველო კოდის ზეგავლენას განიცდიან. ამის გამო დავთარს შეიძლება „**ანმეტი დავთარი**“ ეწოდოს.

იმერულ ადრეულ და თანამედროვე დიალექტურ ტექსტებში ემფატიკური ა არც საკუთარ სახელებში და არც საზოგადო სახელებში არ გვხვდება. დავთრის ერთი ნაწილი რაჭაშია შედგენილი, რაჭულში კი ამ პერიოდში ემფატიკური ა-ს არსებობის შესახებ დიალექტოლოგიურ ლიტერატურაში არაფერია აღნიშნული, მაგრამ შესაძლოა ამ დავთრებს იმერელი საეკლესიო მსახურები ადგენდნენ.

დავთარში გვხვდება ძველი ქართული და ახალწარმოქმნილი სიტყვათშეხამებანი:

გ) ახალწარმოქმნილია: მართებს **დედულისა ტოხვისშვილს; შიომ ხუროდეს** მართებს. ეს ფაქტიც სალიტერატურო და დიალექტური სამეტყველო კოდების შერევაზე მიუთითებს. პირის მეტსახელი უნდა იყოს წინადადებაში: მართებს **კონტოეთს რუხვამეს ბიჭიელსა გუგუტას**; საკვლევ არეალში გვხვდება საშინაო სახელად **ბიჭი**. **სამწევრიან** შესიტყვებაში მხოლოდ პირის მეტსახელია ემფატიკური ხმოვნით, მაგრამ **ბიჭი-ელ-ა** კნინობითი ფორმაა თუ მეტსახელი, ძნელია თქმა.

ცალკე განხილვას იმსახურებს ცნება **პარტახტის** მნიშვნელობა, ეს სოციალური მოვლენა და მასთან დაკავშირებული ერთი ადგილი დავთარში: **პარტახტი** „უპატრონო მამული“, შდრ. სულხან-საბა: **უნამუშავრო ოცერივით** (ორბელიანი, 1965). ამჟერად შევხებით მხოლოდ ენობრივ მხარეს: **არის კუხელოური პარტახტი**; **არის ვაჭაროული პარტახტი**; **არის იანვარეი კაკაბადის სეული პარტახტი**; **არის ძამიოური პარტახტი**; **არის სარიდოული პარტახტი**; **არის წიმწივური პარტახტი**; რაც ამ კაცებს მართებს, ისე ამ კაცების **პარტახტსა** მართებს, მაგრამ კაცი არ არი, **ბახუა წიწვივადე, მთავარეპისკოპოსსა ჰყავს** (გვ. 16).

მოცემული მონაკვეთი მრავალმხრივია საყურადღებო:

ა) **-ურ** სუფიქსის გამოყენების ის წესი, რომელიც ამ დავთარში გვხვდება, საკვლევი არეალის თავისებურებად ვერ ჩაითვლება, მასში უდავოდ რაჭულის თავისებურება ჩანს, რადგან ამ დავთრის დასაწყისი შედგენილია რაჭაში, სოფელ ბარში, შესაძლოა, რაჭველის მიერ, რომლისთვისაც უზუალური იყო **-ურ** სუფიქსის ასეთი წესით გამოყენება, ხოლო ხონისა და მისი სოფლების მოსაკრებლები შედგენილია იმერელი (ხონელი) შემდგენლის მიერ, რადგან ოფიციალურ მინაწერებშიც კი იმერული ფონეტიკური ვარიანტები გვხვდება. დავთარს სხვადასხვა პირი სხვადასხვა დროსა და სხვადასხვა ადგილას ადგენდა.

საკვლევ არეალში **-ურ** სუფიქსიანი მხოლოდ ერთადერთი გვარი **ძიძიგური** გვხვდება, მაგრამ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ეს გვარი ზანური წარმომავლობისაა და **-ურ** სუფიქსი შეიძლება არ გამოიყოს. გვარის ფუძე ნიშნავს **ძიძის გულს**, მეგრ. **გური** „გული“ (შ. ძიძიგური). ამჟამად ეს სუფიქსი ამ არეალში ადრეული რაჭველი მიგრანტების შემოტანილია და ერთვის გათხოვილ ქალთა მამისეულ გვარებს, ანალოგია **-ხე** სუფიქსისა. მასაც, **-ხე** სუფიქსის მსგავსად, შეძენილი აქვს დამატებითი ნიუანსები (ბენდელიანი 1997).

ბ) **კუხელოური** შესაძლოა აღნიშნავდეს ტოპონიმ **კუხიდან** წარმომავლობას, მაგრამ ამ მოსაზრებას დაბრკოლებაც ხვდება, რადგან **პარტახტი** არ შეიძლებაოდა კუთვნებოდა დაუკონკრეტებლად კუხელი წარმომავლობის პირს. ამ ტოპონიმის ამოსავალი ფუძეა მეგრ. **კუხ-**

„უმწიფარი ყურმენი“, საიდანაც ისრими მზადდება, ეს ფუძე შედის გვარებში: **კუხ-ალ-ა-შვილი** || **კუხ-ალ-ეი-შვილი**, **კუხ-ი-შვილი**, **კუხ-ა-შვილი**, **კუხ-იან-ი-ძე**, ***კუხ-ილ-ა-ვ-ა/ქუხილავა** და სხვ. საბუთის შედგენის პერიოდში სავარაუდოა ამ გვარის მოსახლეობის ამ სოფელში ცხოვრება, მაგრამ საბუთის მონაცემის მიხედვით **კუხელოური** გვარი არის თუ არა, ძნელი სათქმელია. სავარაუდოდ, გვარი გაფორმებული უნდა იყოს ქართული **-ელ** სუფიქსით, რომელსაც დართვია, ასევე, წარმომავლობის აღმნიშვნელი **-ურ** სუფიქსი.

გ) ამ მოსაზრებას რამდენადმე ამყარებს ის, რომ დანარჩენი, ასევე ნაწარმოები, მოვალეთა გვარებია: **ვაჭარ-ოულ-ი** < **ვაჭარ-ა-ძე**, **კაკაბაძე**, **წიმწივ-ურ-ი** > **წივწივაძე**; პირის სახელი **იანვარეი** (<***იანვარ-ი** > **იანვარ-ეი** > **იანვარ-ე**). ასეთი წარმოება გვხვდება ძველ იმერულში. **-ურ** სუფიქსი რომ ნამდვილად წარმომავლობის აღმნიშვნელია, ამაზე მითითებებს ის, რომ **სეული** ცალკე მდგომ სუფიქსად არის გამოყოფილი: **კაკაბაძ-ის სეული**, ნათესაობითის ნიშანთან შერწყმული **-ეულ** სუფიქსი სალიტერატურო ენაშიც გამოიყენება, აღნიშნავს საკუთრების წარმომავლობას, მაგრამ მიერთვის გვარს.

იმავე წესით ანუ ცალკე მდგომ სუფიქსად არის **სეული** გამოყენებული დავთრის სხვა ადგილებშიც, სადაც ის, ასევე, მიცემითისნიშნთან სახელთანაა: მართებს **მამისას სეულსა**. მოვიხმოთ ამონარიდს სპეციალური გამოკვლევებიდან: „რაც შეეხება **სეულ-ს**, **სეულობა-ს**, და **სოულ-ს**, **სოულობა-ს** – ეს სუბსტანტივი არის, აგრეთვე, იმერულში და არაერთგზის დასტურდება ისტორიულ დოკუმენტებში. იგი მოხვდა დიალექტურ ლექსიკონებშიაც“ (ჭინჭარაული, 1984, 284). აქ დამოწმებულია მონაცემები ალ. ღლონტის ლექსიკონიდან: **სოულობა** (იმერ. გურ), ნ. **სოულეიანი**, **სოულობიანი-ი** (იმერ.) მემკვიდრეობის პატრონი, მდიდარი, ქონებიანი, მზითვეიანი, მეცნიერი წერს: „ახლა ძნელია გაგება, მთხრობელი თუ დამწერი **სეულ-ს** და **სოულ-ს** წინამავალ სიტყვას აბამდა (ჯღენტისსოული) თუ ცალკე სიტყვად წარმოთქვამდა (ჯღენტის სოული). ამათ ხან ერთად ბეჭდავენ გამომცემელნი, ხან – ცალკე, მაგრამ იმავე ძეგლებში დადასტურებული „**სეულობა**“ და „**სოულობა**“ იმაზე უნდა მეტყველებდნენ, რომ, სადაც ორი ს დასტურდება, იქ „**სეული**“ და „**სოული**“ უკვე სხვა სიტყვაა. იქაც, სადაც ერთი „სა-ნია“, შეიძლება მეორის არქონა უბრალოდ დამწერის ბრალია და ცალკე უნდა გამოვყოთ **სეული** || **სოული**“ (იქვე).

დავთრიდანაც ჩანს, რომ **სეული** ცალკეა გამოყოფილი, როცა წინამავალი სიტყვა **ს-ზე** ბოლოვდება. ზემომოყვანილი მაგალითი ამის დასტურია. ამ შემთხვევათა გამო ის გასუბსტანტივებულია, მოცემუ-

ლია სახელისა და სახელის სიტყვათშეხამება. ეს სუფიქსი ახლაც არსებობს ქვემოიმერულში, წარმოითქმის სახელთან ერთად.

დავთრის ჩამონათვალში, **კაკაბაძის** გარდა, უნდა გვქონდეს მამაკაცის საკუთარი სახელები ან მეტსახელები, რომლებისგანაც შემდგომ ნაწარმოებია გვარები, მაგალითად: **კუხელი** (შდრ. საკ. სახ. თორელი), **ვაჭარა** (> **ვაჭარაძე**), **წიმწივა** (> **წივწივაძე**). ეს სახელები რომ ამ არეალის კუთვნილებაა, ადასტურებს ისიც, რომ ისინი გაფორმებულია იმერული ფონეტიკური ვარიანტით: სალიტ. ა-ურ-ი, დიალ. **ოულ-ი** (დისიმილაციით). ამჟამად კუთვნილების მითითებული წესით (ცალკე მდგომი **სეული/სოული**) აღნიშვნა საკვლევ არეალში გვხვდება, მაგრამ სახელთან ერთად წარმოითქმება.

რაჭული -ურ სუფიქსი მხოლოდ -ხე სუფიქსის ანალოგად არსებობს: **კობეშაური** > **კობეშოური**, მაგრამ არის სხვაგვარი წარმოებაც: **ჯოხ-ი-ძე** > **ჯოხ-ოურ-ა**. დავთრის მიხედვით -ურ სუფიქსი არის ზემო იმერულშიც: **სასახლე ნებიეროული** „ნებიერიძის სასახლე“. საერთოდ, ამ სუფიქსის დასავლურ სამეტყველო არეალში გავრცელებულობა აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს (ო. კახაძე), რადგან ის მთის დიალექტებისთვისაა ისტორიულად დამახასიათებელი, მომდინარეობა ქართველურია, მაგრამ მხოლოდ მამრობითობის გამოსახატავად (ი. ჯავახიშვილი). -ურ ზემოიმერულშიც, რაჭულშიც და ქვემოიმერულშიც, სადაც ის შემონატანია, ამჟამად გათხოვილი ქალის მამისეულ გვარს ერთვის და წარმომავლობას აღნიშნავს. ამ ყოველივეს მიზეზი არის მიგრაციების დროს ასეთ „მოხეტიალე“ სუფიქსთა ფუნქციების რეინტერპრეტაცია, სხვა სუფიქსებთან ზედდება და ფუნქციათა ცვლილება.

ვაჭარაძე რომ ხონში გვარად გაფორმებულია ჯერ კიდევ XVI საუკუნის დასაწყისიდან, ჩანს „ხონის საყდრის გამოსავალ დავთარში“ (ხონის საყდრ. გამოს. დავთ., 1913): „ამას კიდე შემოგვიწირავს მეორე გლეხი კუხს გოგევეი ვაჭარაძე“, იმერულის **ეურობის** საფუძველზე მერგული გვარი **გოგავა** ქცეულა **გოგევად**, შესაძლოა, ანთროპონიმიდაც (იხ. ბენდელიანი 2005: 95), დავთარში გვხვდება პირის სახელი და გვარი: **მიქელე გოგევა**. მოსაკრებლებში ხშირად მოვალე გლეხი შეყვანილია ორი გვარით, იმ პირის გვარით, ვის ნამოსახლზეც ცხოვრობს და თავისი საკუთარი გვარით.

ფაქტია, რომ ამ მონაცემების მიხედვით სახელურ შესიტყვებას ქმნის კუთვნილების აღმნიშვნელი სახელი სახელთან: **ვაჭაროული პარტახტი** (და მისთ.), რომელშიც ნათესაობით ბრუნვას ენაცვლება რთული სუფიქსი, იკარგება გვარის მაწარმოებელი -ძე სუფიქსი, რომ-

ლის შენარჩუნების შემთხვევაში გვექნებოდა სახელის მიერ მართული სახელი, გაბატონებული წევრი იქნებოდა **პარტახტი**. ასეთი ტიპის სახელური შესიტყვებები ისევ ნათესაობითბრუნვიანი მსაზღვრელის ნაირსახეობაა, სალიტერატურო **კაკაბაძისეული პარტახტი**-ს პარადიგმატური დიალექტური ვარიანტი.

საკვლევი არეალის მიხედვით (სოფელ მათხოჯისა და ხონის მოსაკრებლებში) უმეტესად გვხვდება **ორწევრიანი** და **სამწევრიანი შესიტყვებები**. ამათგან ორწევრიანებში დაცულია მსაზღვრელ-საზღვრულის შეთანხმების ძველი ქართულიდან ახალ ქართულზე გარდამავალი წესი, მსაზღვრელი ნათესაობით ბრუნვაშია, ხოლო საზღვრულს აქვს სახელობითი ბრუნვის ნიშნად იოტი:

ორწევრიანი შესიტყვებები: მართებს **ბარგის ზიდვამ, მგზავრობამ და წიგნის ზიდვამ, თიბვამ, ლაშქრობამ**, და მრ. მისთ. გასაზიარებელია აზრი, რომ ამ სახის სიტყვათშეხამებებში გვაქვს არა მართული მსაზღვრელ-საზღვრული, არამედ შეთანხმებული (თ. უთურგაიძე).

სამწევრიან შესიტყვებებში პირველსა და მეორე მსაზღვრელს სრულად აქვს ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი: **სამის თეთრის საბატკობო, ერთის თეთრის საყუჭლიერო** (ამ უკანასკნელში ე-ს მაგიერ გამოყენებულია ეი დიფთონგის აღმნიშვნელი გრაფემა, რაც ადრიდანვე გვხვდება, მაგალითად, XIII საუკუნის ტბელ აბუსერისძის ჰაგიოგრაფიული ძეგლის ისტორიულ ნაწილში (იხ. ბენდელიანი, 2003): **ერთის თეთრის საყაჭობო, ათის თეთრის საკლავი, ერთის ბიშტის ყველი**.

საინტერესოა ფორმა **ბიშტი**, შდრ. სულხან-საბა: **ბისტი** „ოთხი ფოლი“, ფული, **ფიფანური**: **ბისტი(ა)**, ოთხი ფოლი/ფული (ორბელიანი, 1965, 1966). ფულის ეს სახელი ნასესხები ჩანს. ის იხსენიება მეგრულ სოფელთა მოსაკრებლებში, ამიტომ შეუძენია შიშინა ფონეტიკური ვარიანტი: **ბიშტი**, რომელიც ქვემოიმერულ დიალექტურ მეტყველებაში დარჩენილია ფრაზეოლოგიურ გამოთქმად: არაფერიც არ მიუციათ, მისცეს **ბიშტი**. **ბიშტი** ფერად შავი, სპილენძის, მცირე ღირებულების წვრილ ფულს აღნიშნავდა.

იმის გამო, რომ დავთრის სახელურ შესიტყვებაში მასობრივად მოცემული სახელისა და სახელის სიტყვათშეხამებაში სრული შეთანხმება, დავთარს შეიძლება „**სან-მეტი**“ დავთარი ვუწოდოთ.

თანამედროვე დიალექტური კოდები, რომლებიც საკვლევ სამეტყველო არეალშია, განსაკუთრებით ქვემოიმერული, ადიგენური მესხური, ქვემოიმერული ლეჩხუმური, სრულიად განსხვავებულ სურათს გვიჩვენებენ: მიცემითის -ს ნიშანი, ფაქტობრივად, დაკარგულია, ასევეა

ნათესაობითის -ის ნიშნის -ს. იყო თუ არა ასეთივე ვითარება დავთრის შედგენის პერიოდში, ამის შესახებ დავთარი ცნობას არ იძლევა.

ჩვენს საკვლევ არეალში თანამედროვე დიალექტურ კოდებში მასობრივია მიცემითი ბრუნვის ნიშნის დაკარგვა, ადიგენურ მესხურს, ქვემოიმერულ ლეჩხუმურს, სხალთისხეობურ აჭარულს იგი თავიანთ ისტორიულ საცხოვრისებშიც ახასიათებდათ, ლენტეხელ სვანთა ქვემოიმერულში ჩანს, ერთი მხრივ, ისტორიულ საცხოვრისში ლეჩხუმურის გავლენით, მეორე მხრივ, ქვემოიმერულის გავლენით მიგრაციის შემდგომ. ნათესაობითი ბრუნვის -ს თანხმოვნის დაკარგვა ახსნილია იმით, რომ ი ზმნაში სათავისო ქცევის ნიშანია და გამოხატავს კუთვნილებას, იგივე ოდენობაა ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის ი-ც, თანხმოვნითი ნაწილის დაკარგვით კუთვნილების აღნიშვნა არ იკარგება (გ. როგავა), მაგალითად: დავდიოდით **ლიხეი ტბაზე**.

დავთრის მიხედვით, ძალზე გვიანამდე არის შემორჩენილი სახელობითი ბრუნვის ნიშნიანი მსაზღვრელი და საზღვრული: **ცხრაჲ მრთელი ღვინო, ერთი ურემი თივაჲ, ერთი კოკაჲ ღვინო**, მაგრამ სხვა ადგილზე გვხვდება ახალი ქართულის ნორმითაც: **ერთი კოკა ღვინო**. რიცხვითი სახელი მსაზღვრელად **ჲ** (იოტი) ნიშნით ზოგ შემთხვევაში ახლანდელ ქვემოიმერულ დიალექტურ კოდშიცაა შემონახული. იგი გვხვდება საკვლევ არეალში მიგრირებულ სხალთისხეობურ აჭარულში, ადიგენურ მესხურში, ქვემოიმერულ ლეჩხუმურში. შესაძლოა გავლენის სიხშირე დამოკიდებული იყოს ქვემოიმერულთან შერევაზე. **ჲ** (იოტი) ნიშანი რომ ძველი სამწიგნობრო ენის წესს არ ასახავს, ჩანს იქიდანაც, რომ წყობა ყოველთვის პრეპოზიციურია. ამის გარდა, დავთარში ძალზე ხშირია უადგილოდ **ჲ**-ს (იოტის) გამოყენების შემთხვევებიც: ბდრაბდჲე (გვარი ბარაბაჲე), ბაიმბურიაჲ. მაშასადამე, მას „**იოტი-მეტობაც**“ ახასიათებს.

ზმნური შესიტყვება. დავთარში უმეტეს შემთხვევაში გვხვდება ერთი ზმნა **მართებს**, მაგრამ მასთან პირად შეწყობილი სახელები საინტერესო კონსტრუქციებსა და მათ ვარიანტებს ქმნიან. თანამედროვე დიალექტურ კოდებში ამ მხრივ ვითარებას გარკვეულწილად ვხვდებით ამ დავთარშიც, მაგრამ მას მაინც განსხვავებული მორფოსინტაქსი აქვს იმის გამო, რომ მასში ნორმათა სიჭრელეა: არის ძველი ქართულის ვითარებაც, გარდამავალი და დიალექტური ნორმებიც.

საკვლევი არეალის ამ პერიოდის დიალექტური ტექსტები არ მოგვეპოვება, მაგრამ ზემოგანხილული დავთრის მონაცემები, ასევე, იმერეთის მხარის ლაპიდარიუმის მონაცემები წარმოდგენას გვიქმნის სამწიგნობრო და დიალექტური კოდების შესახებ.

სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთგზის აღნიშნული მეგრულის გავლენა დასავლურ სამეტყველო კოდებზე ანუ სახელთა ბრუნების პარადიგმაში სახელობითი ბრუნვის ნიშნის გადაყოლა ნათესაობით ბრუნვაში (მაგალითად, **უთხარი ბავშვ-ი-ს** „ვუთხარი ბავშვს“), არც ერთი შემთხვევა არ დასტურდება დავთარში, იმ ნაწილშიც, რომელშიც მოცემულია სამეგრელოს სოფლების ნუსხები. ეს ვითარება გვაპარადებინებს, რომ XVI-XVII საუკუნეების ქართულში საკვლევი არეალის მიხედვით ეს მორფოსინტაქსური მოვლენა შესაძლოა არსებობდა, მაგრამ დიალექტური მეტყველების ფარგლებს არ სცილდებოდა, ვერ აღწევდა ფსევდოსამწიგნობრო კოდშიც. იგივე შეიძლება ითქვას ქვემოიმერულისა და მეგრულის გავრცელების არეალებში კვაზიერგატიული კონსტრუქციების შესახებაც, ან არსებობდა, მაგრამ დავთრის შემდგენლისთვის არ იყო უზუალური.

ზმნურ შესიტყვებაში გამოსაყოფია ისეთი სინტაგმები, რომლებშიც ჩანს ძველი ქართულის ნორმაც და ნორმათა რღვევაც. მათში მცირე გამონაკლისის გარდა, გვაქვს ზმნა **მართებს**. ამ შემთხვევებს განვიხილავთ ცალ-ცალკე:

ა) სახელი ემაფატიკური ხმოვნის გარეშე (მაგალითებში ყოველთვის არ ვუთითებთ გადასახადის სახეობებს): **მართებს ბარაბაძეს საზნდელას ბარგის ზიდვამ; მართებს ღვთისავარას ბარაბაძეს; მართებს ნიკოლაოზს ბარაბაძეს; მართებს მ(ა)ხ(ა)რებ(ე)ლს ბარაბაძეს; მართებს გოგიჩას ბარაბაძეს, გიორგას ბარაბაძეს...**

ზმნა **მართებს** ობიექტური წყობისაა, მას სუბიექტური წყობის ფორმები არ გააჩნია: **მ-მართებ-ს**, **გ-მართებ-ს**, **მართებ-ს**; ამ შესიტყვებებში **გრძ** არის III პირის ნაცვალსახელი **ის**, პირის ნიშანიც წარმოდგენილია, მაგრამ ლოგიკური ანუ **RS** არის **მას**, ვისაც მართებს, ხოლო, რაც მართებს, ის რეალური ობიექტია, **RO**. ეს ზმნა პირველ სერიაშივე ინვერსიულია და დგება **მაქვს** ტიპის ზმნათა რიგში.

აკაკი შანიძის მიხედვით, ძველ ქართულში იყო: **თანა-მაც** (< **თანა მამს** = მმართებს), **თანამედვა** (= მემართა). აქედან ნაწარმოები იყო მიმღეობა: **თანა-მდები** (= მოვალე). დღეს აღარც პირიანი ფორმები იხმარება და აღარც უპირო, მაგრამ გვაქვს მიმღეობისგან ნაწარმოები **თანამდებობა** (შანიძე, 1980, 498). **მართებს** (< **მართ-**) ფორმა გვიანდელია. **მართ-** ძირისგან სხვადასხვა ფორმა წარმოქმნილი, მაგრამ სავარაუდოა მისი წარმოება მიმღეობისგან **მართ-ებ-ულ-ი**, სემანტიკური კავშირით.

მართებს ზმნა ინვერსიულია, ძირითადი კოორდინატია ზმნა, **RS** (მას) დიდი კოორდინატი, ხოლო პირდაპირი ობიექტი – მცირე კოორ-

დინატი. შესიტყვებაში სიტყვათა რიგი განსაზღვრულია ტექსტის სპეციფიკით.

მართვაც და შეთანხმებაც გვხვდება კოორდინაციულ დონეზე: ზმნა მართავს სახელს ბრუნვაში და ითანხმებს რიცხვში. ეს სინტაქსური ურთიერთობა დაცულია. თავის მხრივ, სახელი მართავს ზმნას პირში. რაზან **RS** პირის გვარ-სახელია, გატარებულია გარდამავალი ხანის ნორმა, სახელიცა და გვარიც მიცემითში დგას, ხოლო **RO** – სახელობითში: **მართებს ბარაბაძეს სანდელას ბარგის ზიდვად**. ძველი ქართულის ნორმით სახელურ შესიტყვებაშიც უნდა გვქონდეს პოსტპოზიცია და ემფატიკური ხმოვანი: **ზიდვად ბარგისა მართებს ბარაბაძესა სანდელას**. დავთარში არის ამის მაგალითებიც: **მართებს დათილასა და ნასყიდასა**.

ემფატიკური ხმოვნის ეს ფუნქცია, რომ დასრულებულად წარმოგვიდგინოს აზრი, ცხადად ჩანს ამ კონსტრუქციებშიც, თუმცა სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით, ასეთ ფუნქციას ემფატიკური ა ხმოვანი ნათესაობითბრუნვიან შესიტყვებაში ავლენს: გავხდი სკოლის ასაკისა. თუ ა არ ახლავს, გამონათქვამი თითქოს დაუმთავრებელია (გავხდი სკოლის ასაკის) და მსმენელი ელის, რომ საუბარი გრძელდება (ვ. თოფურიას მოსაზრებას ვიმოწმებთ: დავითიანი 1973: 280). ა-სა და -ი ემფატიკურ ხმოვნებს შეხამების დახშულობის უნარი აქვთ. დავთარში ამ მხრივ ძალზე საინტერესო ვითარებაა, მაგრამ წიგნურია ემფატიკური ხმოვანი თუ დიალექტური, ხშირად გარკვევა ჭირს, რადგან ის არსებობდა ამ პერიოდის სამწიგნობრო ენაშიც და დასავლურ რამდენიმე დიალექტში (ლ. ნოზაძე). საფიქრებელია, რომ იგი სამწიგნობრო ენაში მომდინარეობს დიალექტური მეტყველებიდან, მაგრამ საძიებელია, საიდან გავრცელდა ხალხურ მეტყველებაში. კახურში, სადაც ყველაზე მეტადაა ემფატიკური ხმოვანი, 1812 წლის აჯანყების დოკუმენტების მიხედვით გვხვდება მსაზღვრელ-საზღვრულის სრული შეთანხმება: ვხლებივართ ნაჩალნიკს სპრავნიკს (ხ. ყანდაშვილი), შდრ. გ~ი ხუროძეს ხუცეს მართებს.

პრეპოზიციური წყობა გვხვდება XI საუკუნის ლაპიდარულ წარწერაში: „...თანადამიდგეს, ოდეს შენებაჲ დავიწყეთ...“ (სავანე, საჩხერე, 1046 წ.)(სალინაძე 2017: 302).

ბ) სახელი ემფატიკური ხმოვნით წარმოდგენილია პოსტპოზიციურად, ჯერ ზმნა, შემდეგ სახელები, მაგრამ იშვიათად: **მართებს ნასყიდას ბარაბაძესა; მართებს ადამიას მ(ა)მისთანასა; მართებს უმცროსას დოჭვირსა**; ასევე, იშვიათია გვარი ემფატიკური ხმოვნის გარეშე: **მარ-**

თებს უმცროსას ჩიმაგაძეს; ასეთ შესიტყვებებში, სავარაუდოდ, ემფატიკური ხმოვნის არსებობა და კლება შემდგენელ პირთათვის უნდა ყოფილიყო უზუალური.

თუ მოვალის სახელი -ია-ზე ბოლოვდება, ემფატიკური ხმოვანი არ ერთვის მიცემითი ბრუნვის ნიშანს: **მართებს ბარაბაძეს ბიბიას; მართებს მუშიას ფიცხელაურს; მართებს ყატიას ლუძაძეს**; ამ ფაქტის ახსნა ძნელია, თუ არ დავუშვებთ, რომ ის შედგენილია სხვა პირის მიერ, ვისთვისაც უზუალური არ იყო ემფატიკური ა ხმოვანი. ასეთივე ვითარება არ არის დავთარში ცალკე მდგომი, კუთვნილების აღმნიშვნელი რთული სუფიქსის **სეულ-**ის შემთხვევაში: **მართებს მამისას სეულსა**. რთული სუფიქსი **სეული** აღმოსავლურ სამეტყველო კოდებს ან სალიტერატურო ენის ნორმას მიჰყვება: დიალექტური იქნებოდა **სოული**.

დასკვნები

1. მოვალე გლახთა მოსაკრებლების დავთარში მოცემულია ძველი და ახალი ქართულის, საეკლესიო და საერო სტილის კუთვნილი სახელური და ზმნური შესიტყვებები, უმეტესად ორწევრიანი, მაგრამ არის სამწევრიანი და ოთხწევრიანი სიტყვათშეხამებანი და შესიტყვებებიც. წარმოდგენილია სამწიგნობრო და დიალექტური ნარევი სიტყვათშეხამებები, შესიტყვებები და კონსტრუქციები, მრავლად გვხვდება ფსევდოსამწიგნობრო მიკროკოდები.

2. სახელურ შესიტყვებაში გავრცელებულია ემფატიკური ხმოვანი, რის გამოც დავთარს შეიძლება „**ანმეტი დავთარი**“ ვუწოდოთ. ამ მხრივ დავთარი ახლოს დგას დაახლოებით იმავე პერიოდის საერო ძეგლებთან და დიალექტებთან.

3. თანამედროვე ქვემოიმერულ და, საერთოდ, დასავლურ დიალექტურ კოდებში ამჟამად ემფატიკური ხმოვანი აღმოსავლურ სამეტყველო კოდად აღიქმება, მაგრამ იგი დასავლურ დიალექტებში გავრცელებული იყო დავთრის შედგენის პერიოდში.

4. სახელურ შესიტყვებაში უმეტესად მოცემულია სახელისა და სახელის (სახელისა და გვარის, გვარისა და სახელის) სრული შეთანხმება, შენარჩუნებულია მიცემითი ბრუნვის ნიშანი, ამის გამო დავთარს შეიძლება „**სანმეტი დავთარი**“ ვუწოდოთ. ეს მოვლენა არ გვხვდება თანამედროვე დიალექტურ კოდებში, უფრო პირიქით, მასობრივად იკარგება მიცემითი ბრუნვის და ნათესაობითი ბრუნვის -ს.

5. იოტი ნიშანიც შესიტყვებებში ჭარბადაა გამოყენებული, ძალზე ხშირად უადგილოდაც. ამდენად მას „**იოტი-მეტოზაც**“ ახასიათებს.

6. დავთარში სახელურ შესიტყვებებში ნორმათა სიჭრელეა, გვხვდება ძველი ქართულის, გარდამავალი ხანისა და ახალი ქართულის ნორმები. ასევეა ზმნურ შესიტყვებებშიც. გვხვდება როგორც პოსტპოზიციური, ისე პრეპოზიციური წყობა.

7. ზმნურ შესიტყვებაში **მართებს** ზმნა გვიანდელია, ის პირველ სერიაშივე ინვერსიულია და დგას **მაქვს** ტიპის ზმნებში, ეს ზმნა ძველ ქართულში არ იყო.

8. დავთარში გვხვდება ნარევი მასალა მორფოლოგიის დონეზეც: ერთმანეთს ერევა ქვემოიმერული, რაჭული სუფიქსები, ხოლო სუფიქსი **სეული**, რომელიც რთული აგებულებისაა და ცალკე მდგომი, გასუბსტანტივებული, ფსევდოსალიტერატურო კოდს განეკუთვნება.

9. დავთარი ასახავს სამწიგნობრო ენის საერო და სასულიერო ვარიანტთა გამოყენების მდგომარეობას დაბალ სასულიერო ფენაში თითქმის ერთი საუკუნის განმავლობაში, წარმოგვიდგენს სამწიგნობრო, ფსევდოსამწიგნობრო და დიალექტურ ნარევ სამეტყველო კოდებს.

გამოყენებული ლიტერატურა:

აფხ. საკათ. დავთ., 1914: აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხთა დიდი დავთარი, გამოსცა ს. კაკაბაძემ, სტამბა ს. ლოსაბერიძისა, ტფილისი.

ბენდელიანი 1996: ც. ბენდელიანი, -ხე სუფიქსი ქვემოიმერულ დიალექტში, „ქართველური მეკვიდრეობა“, I, გამომცემლობა „ქუთაისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ქუთაისი.

ბენდელიანი 2003: ც. ბენდელიანი, „ახალი სასწაულნი მთავარმოწამისა გიორგისნი“ და „ამირანდარეჯანიანი“ ქართული სამწიგნობრო ენის პერიოდიზაციის თვალსაზრისით, „ქართველური მეკვიდრეობა“, VII, გამომცემლობა „ქუთაისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ქუთაისი.

ბენდელიანი, ნაკანი 1999: ც. ბენდელიანი, ნ. ნაკანი, სამეტყველო კოდების შერევისათვის ქვემო იმერეთში მცხოვრებ სვანთა მეტყველებაში: „ქართველური მეკვიდრეობა“, III, გამომცემლობა „ქუთაისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ქუთაისი.

დავითიანი 1973: ა. დავითიანი, ქართული ენის სინტაქსი, გამომცემლობა „განათლება“, თბილისი.

ნოზაძე 1990: ლ. ნოზაძე, ემფატიკური ი ქართულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XXIX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.

ორბელიანი 1965: ს.-ს. ორბელიანი, თხზულებები, ტ. IVI, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.

ორბელიანი 1966: ს.-ს. ორბელიანი, თხზულებები, ტ. IVII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.

სარჯველაძე 1984: ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, გამომცემლობა „განათლება“, თბილისი.

საღინაძე 2017: რ. საღინაძე, იმერეთის ლაპიდარულ წარწერათა ენა (IX-XII), „ქართველური მეკვიდრეობა“, XXI, გამომცემლობა „ქუთაისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ქუთაისი.

შანიძე 1980: ა. შანიძე, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. III, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი.

ჭინჭარაული 1984: ა. ჭინჭარაული, ეტიმოლოგიური ეტიუდები (ეული): „ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები“, წიგნი მეექვსე, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.

ჭუმბურიძე 1987: გრძელი ხმოვნების საკითხისათვის ქართველურ ენებში, აკაკი შანიძე-100, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი.

ხონის საყდრ. გამოს. დავთ., 1913: ხონის საყდრის გამოსავალი დავთარი 1600 წლის ახლოს დროისა, გამოსცა ს. კაკაბაძემ, სტამბა ს. ლოსაბერიძისა, ტფილისი.

ერთი ტიპის წინადადებათა აგებულებისათვის

On the Structure of One Type of Sentences

თეა ბურჭულაძე

Tea Burchuladze

თსუ არნ. ჩიკობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტი, თბილისი,
საქართველო

TSU Arn. Chikobava Institute of Linguistics, Tbilisi, Georgia

burchuladzetea@gmail.com

ანოტაცია. თავისებურებას ქმნის ისეთი კონსტრუქციები, სადაც ორ ზმნას შორის, რომელთაგან მეორე კავშირებით მწკრივშია გამოყენებული, რომ კავშირი გამოტოვებულია და არც მძიმითაა გამოყოფილი: „ჩვენი მხრიდან ეს არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება დარჩეს ადეკვატური რეაგირების გარეშე“; „რა შეუძლია გააკეთოს საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიას კრიზისის გადასალახავად?“, „გთხოვთ დამნიშნოთ აღნიშნულ თანამდებობაზე“.

ისინი რთული ქვეწყობილი წინადადებებია, რომლებშიც კავშირი გამოტოვებულია. მარტივ წინადადებად მიჩნევის შემთხვევაში ისე აღმოჩნდება, რომ ორი ზმნა მოიყრის თავს, რაც არ ახასიათებს მარტივ წინადადებას. ვფიქრობთ, აქ უმთავრესი წინადადების აგებულების დადგენაა. კავშირისა თუ მძიმის დასმა-არდასმა არ წყვეტს / არ ცვლის საკითხს – ესაა ჰიპოტაქსური წინადადებები და მისი სახეობა დადგინდება იმისდა მიხედვით, თუ მთავარი წინადადების რომელ წევრს განსაზღვრავს დამოკიდებული წინადადება. უნდა შევნიშნოთ ისიც, რომ წინადადების სტრუქტურა ნათელი გახდება იმ შემთხვევაში, თუ ამგვარ ფორმებში მძიმეს დავწერთ, რაც თავისთავად გამოკვეთს წინადადების აგებულებას და ამასთან ერთად არ დაირღვევა პუნქტუაციაში მიღებული წესი: **რომ** კავშირი სადაც გამოტოვებულია, მაგრამ იგულისხმება, მძიმე დაისმის.

Annotation. A characteristic feature is created by the constructions, where between two verbs, the second of which is used in the subjunctive screeve, the conjunction *rom* is omitted and they are not separated by a comma, e.g., *chveni mkhridan es aravitar shemtkhvevashi ar sheidzleba darches adekvaturi reagirebis gareshe* “On our part, this cannot be left without an adequate response under any circumstances”; *ra sheudzlia gaaketos sakartvelos martmadidebel eklesias krizisis gadasalakhavad* “What can the Georgian Orthodox Church do to overcome the crisis?”; *gtkhovt damnishnot aghnishnul tanamdebobaze* “Please, appoint me to the above-mentioned position”.

They are complex sentences in which the conjunction is omitted. If considered as a simple sentence, it turns out that two verbs are used, which is not characteristic of a simple sentence. We think that the main thing here is to determine the structure of the sentence. The addition or absence of a conjunction or comma does not change the issue – these are hypotactic sentences and their type will be determined depending on which member of the main clause is determined by the subordinate clause. It should also be noted that the structure of the sentence will become clearer if we use a comma in such forms, that will highlight the structure of the sentence and at the same time the rule accepted in punctuation will not be violated: where a conjunction *rom* is omitted but is implied, a comma is used.

საკვანძო სიტყვები: წინადადება, აგებულება, შესიტყვება

Keywords: sentence, structure, syntagm

სინტაქსის საკვანძო საკითხთაგან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია წინადადების ამა თუ იმ წევრის გრამატიკული ფუნქცია და შესიტყვების პრობლემატიკა. ამ თვალსაზრისით ზოგი საკითხი დაზუსტებას საჭიროებს. სამეცნიერო ლიტერატურაში დეტალურადაა გაანალიზებული ქართული ენის წინადადების აგებულების საკითხი, გამოყოფილია სტრუქტურულად განსხვავებული სამი სახე: მარტივი, შერწყმული და რთული. თავისებურებას ქმნის განსაკუთრებით ისეთი კონსტრუქციები, სადაც ორ ზმნას შორის, რომელთაგან მეორე კავშირებით მწკრივშია გამოყენებული, **რომ** კავშირი გამოტოვებულია და არც მძიმითაა გამოყოფილი: „გადავწყვიტე დავარღვიო ჩემი ჩვეულება“; „ცდილობდა სახის ერთი პატარა ნერვის გატოვებით მიმხვდარიყო ამას“; „კანონმდებლობა აიძულებს ადამიანებს გამოიყენონ ღვედი“; „პრეკოსპიტალურ პერსონალს აქვს შესაძლებლობა ყურადღება გაამახვილოს ადამიანების დარწმუნებაზე“; „მან მოულოდნელად გადაწყვი-

ტა წასულიყო მეგობართან“; „ის გამუდმებით ცდილობდა შეესრულებინა რთული საქმე“; „ქალი ცდილობდა ყოველივე ეს მტკიცედ ეთქვა“; „საზოგადოების უდიდესი ნაწილი ცდილობს არ დაარღვიოს კანონი“.

ასეთ შემთხვევებში გაურკვეველი რჩება როგორც ამგვარი წინადადების აგებულება, ასევე მასში შემავალი წევრების შესიტყვების საკითხი.

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ **რომ** კავშირის გამოტოვებისას კავშირებითი ზმნის წინ მძიმე არ დაისმის: „შეიძლება დარჩეს“, „შეუძლია გააკეთოს“, „გთხოვთ დამნიშნოთ“. ქართულში აქ კავშირებითი ფორმა შინაარსობრივად უდრის მასდარს (მოქმედების სახელს) (თოფურია 2005 : 106): „ჩვენი მხრიდან ეს არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება დარჩეს ადეკვატური რეაგირების გარეშე“; „რა შეუძლია გააკეთოს საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიას კრიზისის გადასალახავად?“, „გთხოვთ დამნიშნოთ აღნიშნულ თანამდებობაზე“. მოყვანილ წინადადებებში მართლაც ჩანს კავშირებითი დასმული ზმნის მასდარის დანიშნულებით გამოყენება. აქ შესაძლებელია როგორც კავშირის ჩასმა, ასევე მძიმით გამოყოფა წინა ზმნისაგან: ჩვენი მხრიდან ეს არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება, დარჩეს ადეკვატური რეაგირების გარეშე / ჩვენი მხრიდან ეს არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება, რომ დარჩეს ადეკვატური რეაგირების გარეშე; რა შეუძლია, გააკეთოს საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიას კრიზისის გადასალახავად? / რა შეუძლია, რომ გააკეთოს საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიას კრიზისის გადასალახავად?; გთხოვთ, დამნიშნოთ აღნიშნულ თანამდებობაზე / გთხოვთ, რომ დამნიშნოთ აღნიშნულ თანამდებობაზე.

წინადადების აგებულების სპეციფიკა ვლინდება განსაკუთრებით მაშინ, როცა დასახელებული ფორმები კიდევ უფრო რთული კონსტრუქციის წინადადებებშია მოქცეული: „ჩვენი თარგმანებით საქმეში ჩაუხედავ კაცს კი მართლა **შეიძლება დარჩეს** ისეთი შთაბეჭდილება, თითქოს ქართული ენა **უძლურია** ნორმალურად **გადმოსცეს** უმარტივესი დეტექტიური ინტრიგის პერიპეტეიები“; „გვერდიდან თუ შეხედავ, **შეიძლება დარჩეს** შთაბეჭდილება, რომ მათ მართლა არ სურთ ვმოში გაწევრიანება და მხოლოდ მიზეზს ეძებენ, როგორ დააბრალონ ეს სხვა ქვეყანას“; „**შეიძლება დარჩეს** მათთვის რაღაც ნიშა, მაგრამ სულ უფრო შემცირდება“; „მას **შეუძლია გააკეთოს** ის, რაც მას სურს“; „ამჟამად პარტიას აქვს ისეთი ტიპის უპირატესობა, რომ ყველაფერი **შეუძ-**

ლია გააკეთოს“. ამგვარ წინადადებებში მართლაც მკვეთრად ჩანს კავშირებითი მდგარი ზმნის მასდარობა, რადგან წინადადებაში გამოკვეთილადაა გამოყოფილი (ზოგჯერ კავშირის, ზოგჯერ – მძიმის საშუალებით) დამოკიდებული წინადადება: **შეიძლება დარჩეს შთაბეჭდილება, რომ მათ მართლა არ სურთ ვმო-ში გაწევრიანება; შეიძლება დარჩეს მათთვის რაღაც ნიშა, მაგრამ სულ უფრო შემცირდება**; „მას შეუძლია გააკეთოს ის, რაც მას სურს“.

სტრუქტურის თვალსაზრისით კონსტრუქცია მეტად თავისებური ხდება შემდეგი ტიპის წინადადებებში: „ამჟამად პარტიას აქვს ისეთი ტიპის უპირატესობა, რომ ყველაფერი შეუძლია გააკეთოს“; „საფრანგეთი აცხადებს, რომ კადაფის შეუძლია დარჩეს ლიბიაში“; „შაბათს გლაზგოში გამოსვლისას მან თქვა, რომ აღარ შეუძლია დარჩეს პარტიის ლიდერის პოსტზე“. ყურადღება გასამახვილებელია იმ გარემოებაზე, რომ ამგვარ წინადადებებში შემავალ დამოკიდებულ წინადადებაში ვერც აღდება კავშირი რომ და ვერც მძიმით გამოვყოფთ – ამის მიზეზი ის გახლავთ, რომ **შეუძლია გააკეთოს, შეუძლია დარჩეს** დამოკიდებულ წინადადებაშია დასმული, კავშირი რომ თვითონ ჰიპოტაქსური წყობის ნაწილთა შესაკავშირებლად გამოიყენება და ამიტომ აღარც ივარაუდება. ვფიქრობთ, სწორედ ამ შემთხვევებში ავლენს ის განსაკუთრებით მასდარის სემანტიკას (მდრ.: შეუძლია გაკეთება, შეუძლია დარჩენა). სტრუქტურულად ასეთი წინადადებები ისედაც ჰიპოტაქსურია, სინტაქსურად გამოყოფილი მთავარი და დამოკიდებული წინადადებებისგან არის შემდგარი და არც გაურკვევლობას ქმნის, თუმცა იმთავითვე უნდა ითქვას, რომ დამოკიდებული წინადადების შესიტყვებათა გამოყოფისას გასათვალისწინებელია ის, რომ **შეუძლია გააკეთოს, შეუძლია დარჩეს** ფორმები არ გამოიყოფა სინტაქსურ წყვილებად.

ზემოთ დასახელებული წყობის დროს, ერთი მხრივ, დგას მძიმის დასმის საკითხი, ხოლო, მეორე მხრივ, წინადადების აგებულების – რთული ქვეწყობილია თუ მარტივი? მოხმობილ ფორმებს (შეუძლია გააკეთოს, შეუძლია დარჩეს, გთხოვთ გამათავისუფლოთ...) ხშირ შემთხვევაში ერთიან ზმნად მოიაზრებენ ხოლმე. ცხადია, თუ კავშირებითის მწკრივში დასმულ ზმნას (დავარღვიო, მიმხვდარიყო, გამოიყენონ, გაამახვილოს, წასულიყო, შეესრულებინა, დამნიშნოთ, დარჩეს...) შინაარსობრივად მასდარის ფუნქციად მივიჩნევთ, როგორც ეს სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, მაშინ ის ჰიპოტაქსური წყობისა ვერ იქნება და აგებულებით მარტივ წინადადება სდამსგავსება: „ის შეიძლება დარჩეს ამ კვირის ბოლომდე ჩემთან“; „მას შეუძლია გააკე-

თოს ეს ყველაფერი“; „გთხოვთ დამნიშნოთ ამ თანამდებობაზე“; „მან გადაწყვიტა წასულიყო მეგობართან“; „ის გამუდმებით ცდილობდა გაეკეთებინა რთული საქმე“. ამ სტრუქტურის წინადადებებში არაა კავშირი, არც მძიმე, რაც რთული წინადადების აგებულებაზე მიუთითებდა. აქ დაისმის კითხვა – მოყვანილ წინადადებებში კავშირებით მწკრივში გამოყენებული ზმნები შინაარსობრივად რომ უდრის მასდარს, ფუნქციაც იგივე აქვს? სინტაქსურად რა წევრია ის? თუ ფუნქციით მასდარია, მაშინ უნდა გამოიყოს სინტაქსური წყვილი, როგორც ეს ზმნისა და სახელზმნის შემთხვევებში გვაქვს: უნდოდა ცეკვა, შეეძლო ემღერა, შეძლო მუშაობა... მაგრამ მსგავსია კი? შინაარსობრივი და სინტაქსური ფუნქციები სხვადასხვაა. **შეუძლებელია ამგვარი სინტაგმების გამოიყოფა: შეუძლია გააკეთოს, გთხოვთ დამნიშნოთ, შეიძლება დარჩეს.** მოყვანილ შესიტყვებებში სინტაქსურად ორივე წევრი ზმნაა. სიტყვათა შეკავშირებისას ორი ზმნა არ მონაწილეობს. როგორც ცნობილია, შესაძლებელია მხოლოდ ზმნამ და სახელმა ან სახელმა და სახელმა შექმნას სინტაქსური წყვილი. ასევე ზმნამ შეიძლება აზრობრივად მიიერთოს ფორმაუცვლელი სიტყვა. აღნიშნულია, რომ შემასმენელს სინტაქსური კავშირი აქვს ყველა დანარჩენ წევრთან, ხოლო სხვებს – თითო წევრთან (კვაჭაძე 2010 : 10). მართალია, მოხმობილ წინადადებებში ზმნები შინაარსობრივად ეთანხმებიან ერთმანეთს, მაგრამ არა გრამატიკულად. აქ სემანტიკურად ზმნამ შეიძლება ფორმაუცვლელი სიტყვა მიიერთოს, რაც ერთ-ერთი სახე – მირთვაა, მაგრამ ჩვენს შემთხვევაში მეორე კომპონენტი ზმნაა და არა ფორმაუცვლელი სიტყვა. ვერც ამ ტიპის სამწევრა შესიტყვება გამოიყოფა: მას შეუძლია გააკეთოს; მან შეიძლება გადაწყვიტოს; თუ ამგვარ კონსტრუქციებში **რომ** კავშირია, სურათი ნათელია – წინადადება რთული ქვეწყობილია: გთხოვთ, რომ დამნიშნოთ ამ თანამდებობაზე; შეუძლია, რომ დარჩეს ამ კვირის ბოლომდე; შეუძლია, რომ გააკეთოს ეს ყველაფერი. სინტაქსური თვალსაზრისით იცვლება თუ არა რამე კავშირის გამოტოვებით? ჩვენ მიერ დასახელებული წინადადებები **რომ** კავშირის გამოტოვებისას ფორმობრივად ემსგავსება მარტივ წინადადებას, თუმცა, ტრადიციული მარტივი წინადადებისაგან განსხვავებით, მასში ორი ზმნა იყრის ერთად თავს. ცხადია, ვ. თოფურიას მოსაზრება ამგვარ წინადადებებში კავშირებითში დასმული ზმნის მასდარის შინაარსობრივი ფუნქციის შესახებ აშკარად იკვეთება და ამიტომ არც აუცილებლობა არაა მძიმის დასმისა, მაგრამ საკითხის სირთულეს იწვევს სწორედ მათი სინტაქსური აგებულება. ესე იგი მძიმის არდასმის შემთხვევაში მარტივი წინა-

დადების კლასიფიკაციას ვერ მივანიჭებთ, რადგან ის სინტაქსურად ჰიპოტაქსური წყობისაა. მათში გამოიყოფა მთავარი და დამოკიდებული წინადადებები. შინაარსობრივი ფუნქცია არაა სინტაქსური ფუნქციის ტოლძალოვანი და უნდა ვიხელმძღვანელოთ გრამატიკული დანიშნულების მიხედვით.

ამდაგვარივეა ცდილობდა წასულიყო, გადავწყვიტე მოვსულიყავი ტიპის ფორმები. ანალიზიც ანალოგიური იქნება: ისინი რთული ქვეწყობილი წინადადებებია, რომლებშიც კავშირი გამოტოვებულია. მართივ წინადადებად მიჩნევის შემთხვევაში ისე აღმოჩნდება, რომ ორი ზმნა მოიყრის თავს, რაც არ ახასიათებს მართივ წინადადებას. რამდენადაა გამოსავალი კავშირებით მწკრივში მდგარი ზმნის შინაარსობრივი ფუნქციით მასდარად მიღება? შევადაროთ: ცდილობდა წასვლას, გადაწყვიტა მოსვლა... მაშინ კვალიფიკაცია ასეთი იქნება – ფორმობრივად ზმნაა, მაგრამ სინტაქსური ფუნქციით რა არის? მასდარი სინტაქსურად შეიძლება იყოს პირდაპირი ან ირიბი დამატება. აქ უსათუოდ დადგება შესიტყვებაში შემავალი წევრების სინტაგმატიკის საკითხი. როგორც ცნობილია, წინადადების წევრები ერთმანეთს ენაში შემუშავებული გრამატიკული წესების მიხედვით უკავშირდება. ხოლო წევრებს შორის ენაში ისტორიულად შემუშავებული გრამატიკული წესების მიხედვით დამყარებულ კავშირს სინტაქსური კავშირი ჰქვია (კვაჭაძე 2010 : 9).

ჩვენ შევნიშნავდით, რომ სინტაქსურ წყვილად გამოიყოფა სახელზმნით შედგენილი ფორმები შემდეგი ტიპის წინადადებებში: დედამ ლამაზად კერვა იცოდა, მან უცბად წასვლა გადაწყვიტა, მასწავლებელმა მოულოდნელად გამოჩენა იცოდა. აქ გამოვყოფთ **ლამაზად კერვა, უცბად წასვლა, მოულოდნელად გამოჩენა** ტიპის შესიტყვებებს. ზმნა ფართო მნიშვნელობით, როგორც ცნობილია, სახელზმნასაც გულისხმობს, რომლებიც დაქვემდებარებულ წევრებს პირიანი ფორმეზით იკავშირებენ. განსხვავება მათ შორის მინიმალურია [კვაჭაძე 2010 : 38]. ამიტომ სახელზმნით მიღებული შეკავშირებები სამეცნიერო ლიტერატურაში ცალკე არ განხილულა. ზემოთ მოყვანილ ფორმებში შესიტყვების წევრებად წარმოდგენილია გარემოება და სახელზმნა. მოყვანილი ფორმები სინტაგმებია, რომელთა წევრებიც ერთმანეთთან დაკავშირებულია არა მხოლოდ შინაარსობრივად, არამედ სინტაქსურადაც. მათ შორის სინტაქსური კავშირი მირთვაა – სახელი (გარემოება – ლამაზად, უცბად, მოულოდნელად) მიერთვის სახელზმნას (კერვა, წასვლა, გამოჩენა), ხოლო მართვა, მაგალითად, ფანქრით ხატვა, წყლით

წუწობა, ჩანთით სიარული ტიპის შეკავშირებებში. ეს ისეთივე შემთხვევაა, როგორც გვაქვს ტყის ჰაერის, აგურის სახლის მსგავს შესიტყვებებში (ბურჭულაძე 2018 : 42).

თუ შინაარსობრივად **ცდილობდა წასულიყო** ფორმას მივიჩნევთ მასდარად, ფუნქცია სინტაქსური რა იქნება? ეს ვერ იქნება ზმნა + მასდარი (ცდილობდა წასვლას), ესაა ზმნა + ზმნა. თუ შემასმენელს აქ შინაარსობრივად მიერთვის **წასულიყო**, მაშინ სინტაქსურად მაინც ზმნა + ზმნაა, ოღონდ მასდარის ფუნქციით.

როგორც ცნობილია, სიტყვათა სინტაქსური დამოკიდებულება სხვადასხვაგვარია: ზოგჯერ სინტაგმის ერთი წევრია გაბატონებული და მეორე – მასზე დაქვემდებარებული, ანუ ცალმხრივი დაქვემდებარება (სუბორდინაცია). ზოგჯერ კი სინტაგმებში უფრო რთული ურთიერთმიმართებაა, როცა დაქვემდებარება საურთერთოა, ორმხრივი (კოორდინაცია) [კვაჭაძე 1996 : 32-33]. ჩვენ მიერ მოხმობილ შემთხვევებში კი არცერთი მათგანია. გარდა ამისა, აქ მთავარი ფაქტორი ის გახლავთ, რომ შესიტყვებას ვერ მივიღებთ, თუ არ არსებობს გარკვეული დამოკიდებულება სიტყვათა შორის, თუნდაც რომ თითოეულ სიტყვას თავისი ფორმა ჰქონდეს: „არ ყოფილა საკმარისი ყოველ სიტყვას ჰქონდეს ფორმა. აუცილებელია ყოფილა მათ ჰქონდეთ განსაზღვრული ფორმა, რომელიც შეეხამება სხვა ფორმას და მოგვცემს შესიტყვებას, ბუნებრივს ამა თუ იმ ენისათვის“ (ჩიქობავა 1968 : 114).

თავისებურებას ქმნის მოდალური ზმნისა და კავშირებითის ფორმათა შეხამებით მიღებული სინტაქსური კონსტრუქცია. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ თანამედროვე ქართულში ფართოდ გავრცელებული **მინდა წავიდე** ტიპის ფორმები ერთ წევრად იქნეს გაგებული და მას პირობითად ორზმნიანი ანუ ბივერბალური შემასმენელი ეწოდოს (კოტინოვი). ასეთ შემთხვევებში კონსტრუქციის წევრებს საერთო აქვთ ქვემდებარე. ისინი მიღებულია რთული ქვეწყობილი წინადადების რღვევის შედეგად. ბივერბალური შემასმენლის შემცველი წინადადება მარტივია და არა რთული ქვეწყობილი. კონსტრუქციის წევრებს სხვადასხვა ფუნქცია აქვთ: კავშირებითის ფორმა ძირითად მოქმედებას გადმოგვცემს, მოდალური – მოქმედებისადმი განწყობა-დამოკიდებულებას. ამასთანავე, მათ შორის გარკვეული მიმართებაა: მოდალური ზმნა მართავს კავშირებითის ფორმას, საერთო ქვემდებარე კი მართავს მოდალურ ზმნას პირში და ითანხმებს რიცხვში. ბივერბალური შემასმენლის შემცველი მარტივი წინადადება რომ რთული ქვეწყობილი წინადადების გარდაქმნის შე-

დეგად არის მიღებული, ამის დასადატურებლად ორი ფაქტორია მოყვანილი:

1. უნდა, ჰლამის, ეგების ზმნათა ნაწილაკებად ქცევა;
2. მთავარ და დამოკიდებულ წინადადებათა წევრების „აღრევა-გადაადგილება“, როგორც გვაქვს, მაგალითად, ამგვარ წინადადებებში: მე კი სულ სხვა რამ მინდოდა მეთქვა – შდრ.: მე კი მინდოდა, რომ სულ სხვა რამ მეთქვა... (კვაჭაძე 2010 : 84).

მიჩნეულია, რომ ამგვარი უკავშირო ქვეწყობილი წინადადებები უკვე გარდაიქცა მარტივებად.

მოხმობილ თვალსაზრისთან დაკავშირებით გამოთქმულია მართებული შენიშვნა, რომ ნაწილაკის დონემდე დასული ზმნის ორზმნიან შემასმენლებად დასახელება გაჭირდება. არც იმის საჭიროებაა, რომ მოდალურ ზმნასა და კავშირებითის ფორმას ერთი საერთო ქვემდებარე ჰქონდეს. გარდა ამისა, ძნელია იმ მოსაზრების გაზიარება, რომ „თქვენ გინდათ ტყის კონცერტს დაესწროთ“ ტიპის წინადადებებში ერთი შემასმენელია და რომ ასეთი უკავშირო ქვეწყობილი უკვე გარდაქმნილია მარტივებად (კვაჭაძე 2010 : 85).

გარდა თქმულისა, აქ კიდევ ერთი გარემოებაა აღსანიშნავი. ვფიქრობთ, განსხვავებული ვითარება გვაქვს უნდა სიტყვის შემთხვევაში – ქმნის თუ არა ის შესიტყვებას შესაბამის ზმნასთან ან სახელთან ერთად? აქ გასათვალისწინებელია ის ფაქტორი, თუ რა წევრს ახლავს უნდა ნაწილაკი – ზმნა-შემასმენელს თუ სახელზმნას: მას უნდა, რომ წავიდეს / მას უნდა წასვლა. ცნობილია, რომ ეს ნაწილაკი სპეციფიკურია, რადგან წარმოშობით ზმნაა. თუ ის შემასმენელთან კავშირითაა გამოყოფილი (უნდა, რომ წავიდეს), არ ქმნის შესიტყვებას, ხოლო, თუ სახელზმნას ახლავს (მას უნდა წასვლა), მაშინ ის როგორც ზმნა, ისე შევა შესიტყვებაში – 1. უნდა წასვლა; 2. მას უნდა. შესაძლებელია, უნდა ნაწილაკი ახლდეს სახელსაც – მას უნდა სახლი. აქაც ის შემასმენლის ფუნქციითაა, ცალკე სახით შევა შესიტყვებაში – 1. მას უნდა; 2. უნდა სახლი. გამოიკვეთა, რომ კავშირებითისა და ბრძანებითის მწკრივებთან ის ნაწილაკია (უნდა შეძლოს; უნდა იმღეროს) და მაშინ სამწევრა შესიტყვებებს მივიღებთ – მან უნდა შეძლოს; მას უნდოდა შეეყარებოდა.

მსგავსი ვითარებაა ჩანს, ეტყობა სიტყვებთანაც. ზოგ შემთხვევაში ის დამხმარე სიტყვაა, ზოგან კი – სრულმნიშვნელოვანი [ჩიქოვაძე 2015: 245]. მაგალითად, ის გოგო არსად ჩანს – ჩანს, ის გოგო არ მოვა; დედას სიხარული ეტყობა სახეზე – ეტყობა, დედა წასული დახვდა.

მოყვანილ შემთხვევებში თუ **ჩანს, ეტყობა** სრულმნიშვნელობიანი სიტყვა, ანუ ზმნა-შემასმენელია, მაშინ ის შევა შესიტყვების წევრად ცალკე სახით:

ის გოგო არსად ჩანს

1. ის გოგო (შეთანხმება)
2. გოგო ჩანს (მართვა, კოორდინაცია);
3. არსად ჩანს (მართვა)

ან:

დედას სიხარული ეტყობა სახეზე

1. დედას ეტყობა (მართვა, კოორდინაცია);
2. სიხარული ეტყობა (მართვა, კოორდინაცია);
3. სახეზე ეტყობა (მართვა)

მაგრამ როცა მათ დამხმარე სიტყვის ფუნქცია აქვთ, მაშინ ის ვერც ცალკე წევრად შევა შესიტყვებაში და ვერც სხვა წევრთან ერთად – ანუ ვერანაირი სახით ვერ იღებს მონაწილეობას შესიტყვებაში. ამასთან ერთად, წინადადებაში **ჩანს, ის გოგო არ მოვა** – სიტყვა **ჩანს** ცალკე დგას, განკერძოებულად და არცერთ წევრს არ მიემართება. ანალოგიურია **ეტყობა** სიტყვაც: 1. ეტყობა, კარგი ადამიანია; 2. სახეზე კმაყოფილება ეტყობა. პირველ შემთხვევაში ის დამხმარე სიტყვაა და ვერ შევა სინტაქსურ წევილში. მეორე წინადადებაში კი **ეტყობა** სრულმნიშვნელოვანი სიტყვაა, ზმნა და შექმნის შესიტყვებას სათანადო წევრთან ერთად:

1. სახეზე ეტყობა
2. კმაყოფილება ეტყობა [ბურჭულაძე 2018 : 95-96]

როგორც ცნობილია, ამჟამად დამხმარე სიტყვაა **ეგებ**, თუმცა ის წარმოშობით სრულმნიშვნელობიანი სიტყვაა, ზმნა (**ეგების** – შეეფერება, ხამს, საჭიროა... არ ეგების) – აღნიშნავს არნ. ჩიქობავა [ჩიქობავა 2015: 245].

ერთი შეხედვით, ჩვენ მიერ ზემოთ მოხმობილ წინადადებებში მარტივ წინადადებად გარდაქცეული უკავშირო ქვეწყობილი წინადადებებია. თითქოს ჰგავს ორზმნიან ანუ ბივერბალურ შემასმენელს, მაგრამ ასეთად ვერ მივიჩნევთ, რადგან მათში დამოუკიდებლად ფუნქციონირებს ორი ზმნა. გარდა ამისა, თუკი დავუშვებთ ბივერბალური შემასმენლის ფაქტორს, ეს მარტივი წინადადების აგებულებისა და სწავლების საკითხსაც ბუნდოვანს გახდის.

ჩვენი მიზანი არაა იმის დაზუსტება, აღნიშნული ტიპის წინადადებებში კავშირებით ზმნასთან კავშირის გამოტოვებისას დავსვათ თუ არა მძიმე. ვფიქრობთ, აქ უმთავრესი წინადადების აგებულების დადგენაა. კავშირისა თუ მძიმის დასმა-არდასმა არ წყვეტს / არ ცვლის სა-

კითხს – ესაა ჰიპოტაქსური წინადადებები და მისი სახეობა დადგინდება იმისდა მიხედვით, თუ მთავარი წინადადების რომელ წევრს განსაზღვრავს დამოკიდებული წინადადება. უნდა შევნიშნოთ ისიც, რომ წინადადების სტრუქტურა ნათელი გახდება იმ შემთხვევაში, თუ ამგვარ ფორმებში მძიმეს დავწერთ, რაც თავისთავად გამოკვეთს წინადადების აგებულებას და ამასთან ერთად არ დაირღვევა პუნქტუაციაში მიღებული წესი: **რომ** კავშირი სადაც გამოტოვებულია, მაგრამ იგულისხმება, მძიმე დაისმის.

გამოყენებული ლიტერატურა:

ბურჭულაძე 2018: თ. ბურჭულაძე, წინადადების წევრთა სინტაგმატიკის საკითხი ქართულში, თბილისი: გამომცემლობა თსუ, 2018.

თოფურია 2005: ვ. თოფურია, ქართული ენა და მართლწერის ზოგიერთი საკითხი, თბილისი: გამომცემლობა „ნაკადული“, 2005.

კვაჭაძე 2010: ლ. კვაჭაძე, თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბილისი: გამომცემლობა „ცოტნე“, 2010.

ჩიქობავა 1968: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1968.

Submitted 21.04.2024

Accepted 16.05.2024

Published 11.11.2024

თანხმოვანთმონაცვლეობისათვის შიდაქართლურში

Consonant Alternation in Shidakartlian

მარიამ კობერიძე
Mariam Koberidze

გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, გორი, საქართველო
Gori State Teaching University, Gori, Georgia
maikoberidze@gmail.com

ანოტაცია. წინამდებარე სტატიაში გაანალიზებულია თანხმოვანთმონაცვლეობის შემთხვევები შიდაქართლურში. ქრონოლოგიურად დროსა და სივრცეში დამორებული ენობრივი პროცესების წარმოსაჩენად კვლევა ემყარება ქართველ ენათმეცნიერთა მიერ (არ. მარტიროსოვი, გრ. იმნაიშვილი, ალ. ლლონტი ...) სხვადასხვა დროს ჩაწერილ და გამოქვეყნებულ დიალექტურ ტექსტებსა და ჩვენ მიერ შეკრებილ უახლეს მასალას. დამუშავებულია მსგავსი და განსხვავებული ფორმები ქართულ სალიტერატურო ენასა და სხვა დიალექტებთან მიმართებით.

თანხმოვანთმონაცვლეობა საკმაოდ გავრცელებული მოვლენაა შიდაქართლურში. ერთმანეთს ენაცვლებიან უმთავრესად წარმოების ადგილისა თუ რაგვარობის მიხედვით ახლობელი თანხმოვანი ბგერები სახელებში, ზმნებში, ზმნისართებში, თანდებულებში, კავშირებსა და ნაწილაკებში. ძირითადად მონაცვლეობენ აკუსტიკურად ერთი რიგის ბგერები (ვ>მ: თომლი; მ>ვ: სიმავერი: ვ>ზ: საბარცხელი; ზ>ვ: ახლოველი; ფ>ბ: ორშაფათი; დ>ტ: ამტელა; მ>ნ: საზანთო.....).

თავისებურებით გამოირჩევა სოფელ დირბის მეტყველება, სადაც დასტურდება სხვა რიგის ბგერების მონაცვლეობაც. ნ ბგერა გვაქვს იქ, სადაც ვ ბგერა არის მოსალოდნელი (ავ>ამ>ან: ყანს, ხედანს; ევ>ემ>ენ: წენს; ოვ>ომ>ონ: წონდა...).

ხეობებისა და სოფლების მიხედვით მეტნაკლებად შეინიშნება განსხვავებული ფორმებიც. თანხმოდანთმონაცვლეობის ესა თუ ის სახეობა, რომელიც დასტურდება ქართლის ერთ კუთხეში, შეიძლება არ იყოს სხვა მხარეში ან მეტად იშვიათობას წარმოადგენდეს. კვლევამ აჩვენა, რომ ნ ბგერის მონაცვლეობა უფრო გავრცელებულია ფრონის ხეობის სოფლებში: დირბი, დვანი, ტახტისძირი, ბრეთი, საღოლაშენი, არადეთი.

შიდაქართლურში დადასტურებული ბგერათმონაცვლეობის შემთხვევები მსგავსია ქართული სალიტერატურო ენისა და სხვა დიალექტებისა.

Annotation. The paper analyzes the cases of consonant alternation in Shidakartlian. In order to present linguistic processes that are chronologically separated in time and space, the study is based on dialect texts recorded and published at different times by Georgian linguists (A. Martirosov, G. Imnaishvili, A. Glonti and others) and the latest material collected by us. Similar and different forms have been found in relation to the Georgian literary language and other dialects.

Consonant alternation is a fairly common phenomenon in Shidakartlian. Consonant sounds that are close in place or type of production alternate with one another in nouns, verbs, adverbs, postpositions, conjunctions, and particles. Mostly, the sounds of the same acoustical row alternate with one another (v>m: tomli; m>v: simavri; v>b: sabartskheli; b>v: akhloveli; p>b: orshapati; d>t: amtela; m>n: sazanthro, etc.).

The speech of the village of Dirbi is distinguished by its peculiarities, where the alternation of sounds of other rows is also attested. We have the Depending on the valleys and villages, different forms are also observed to a greater or lesser extent. A certain type of consonant alternation, which is attested in one area of Kartli, may not be present in another area or it may be very rare. The study showed that the alternation of the sound n is more widespread in the villages of the Froni Valley: Dirbi, Dvani, Takhtisdziri, Breti, Sagholasheni, Aradeti.

The cases of sound alternation attested in Shidakartlian are similar to those of the Georgian literary language and other dialects.

საკვანძო სიტყვები: ქართული სალიტერატურო ენა; შიდაქართლური კილოკავი; თანხმოდანთმონაცვლეობა; ფონეტიკური ცვლილება

Keywords: the Georgian literary language, Shidakartlian dialect, consonant alternation, phonetic change

შესავალი

შიდაქართლური კილოკავისათვის დამახასიათებელია ქართლურის ძირითადი ენობრივი მოვლენები, თუმცა მეტყველების თავისებურებები შეინიშნება ხეობებისა (ფრონის, დიდი და პატარა ლიახვის, ძამის, კავთურას, ლეხურას, ატენისა და წედისის..) და სოფლების მიხედვით, რაც განპირობებულია ენის შინაგანი პოტენციის გამოვლენით, მოსახლეობის მიგრაციით, უნიფიკაციის ტენდენციითა და სხვა კილოების წარმომადგენლებთან ურთიერთობით.

ფრონის ხეობის მეტყველებაში დასტურდება მესხურ-ჯავახური და იმერული მეტყველების შერევის შემთხვევები, ატენისა და წედისის ხეობის მეტყველებაში – მთიულურის, ხოლო წითელუბნის, ნაწრეტისა და შავშვების მეტყველებაში კი – აჭარულისათვის დამახასიათებელი ენობრივი მოვლენები. ქართლური დიალექტის თავისებურებები უფრო დაცულია დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების მეტყველებაში, მაგრამ 2008 წლის აგვისტოს ომის შემდეგ, ამ ხეობებიდანაც დაიწყო მიგრაციის პროცესი ქართლის სხვადასხვა კუთხეში, რომელიც სამომავლოდ გავლენას მოახდენს საზღვრისპირას მცხოვრებთა მეტყველებაზე.

სხვადასხვა დროს ჩაწერილი და გამოქვეყნებული დიალექტური ტექსტები და ჩვენ მიერ შეკრებილი უახლესი მასალა იძლევა საშუალებას ქრონოლოგიურად დროსა და სივრცეში დაშორებული თანხმოვანთმონაცვლეობასთან დაკავშირებული პროცესები წარმოვაჩინოთ დღევანდელობასთან მიმართებაში.

ძირითადი ნაწილი

ქართულ სალიტერატურო ენასა და დიალექტებში საკმაოდ გავრცელებული მოვლენაა სიტყვის ერთსა და იმავე ფორმაში ერთი ბგერის შეცვლა სხვა ბგერით ყოველგვარი ფონეტიკური განპირობებულობის გარეშე. ამ პროცესის აღმნიშვნელად ქართველურ ენათმეცნიერებაში დასტურდება ტერმინები: „სუბსტიტუცია“, „ბგერათშენაცვლება“, „სპონტანური ანუ თვითნებური ბგერათცვლილება“, „შეუპირობებელი, სპონტანურ ბგერათცვლილება“, „ბგერათმონაცვლეობა“ (შანიძე 1980: 22; ახვლედიანი 1999: 228, 229; ნებიერიძე 1991: 118).

ერთადერთი „კანონზომიერება“ რომელსაც ადგილი აქვს ასეთ ბგერათცვლაში, მდგომარეობს იმაში, რომ ერთმანეთის შეცვლა შეუძლიათ მხოლოდ ისეთ ბგერებს, რომლებიც ერთმანეთს წააგვანან აკუსტიკურად (ახვლედიანი 1999: 228, 229).).

ბგერათშენაცვლების ორი სახე გვაქვს: 1. ჩანაცვლება უცხოური ენიდან ნასესხებ სიტყვაში. მაგ., უცხოური ϕ –ს ნაცვლად ფ–ს წარმოთქმა ქართულში: ციფრი – цифра; აფიცერი– офицер. ამის მიზეზია ϕ –ს უქონლობა ქართულში. უცხოურ ϕ –სთან ქართველის სმენისათვის ყველაზე ახლოა ქართ. ფ – არტიკულაციურადაც (ორივე ბაგისმიერია, ორივე ძლიერ ფშვინვიერია). ბგერათჩანაცვლების ეს სახე (ე. ი. ჩანაცვლება უცხოურ სიტყვებში) არ ცვლის მსესხებული ენის არც ბგერათ-სისტემას და არც მის ფონეტიკურ იერს. 2. მშობლიური ენის ერთი ბგერა ჩაენაცვლება ამავე ენის სხვა ბგერას სიტყვაში, რომელიც შესაძლებელია იყოს როგორც უცხოური (ბერძ. ტიმოთე>კიმოთე, სადაც ტ–ს ჩაენაცვლება კ), ისე მშობლიური; მაგ., დ–ს შეიძლება ჩაენაცვლოს დიალექტობრივ ტ. მაგ., სიტყვაში **რამდენი > რამტენი** (ახვლედიანი 1999: 228– 229).

შიდაქართლურში უმთავრესად მონაცვლეობენ წარმოების ადგილისა თუ რაგვარობის მიხედვით ახლობელი თანხმოვნები (აკუსტიკურად ერთი რიგის) სახელებში, ზმნებში, ზმნისართებში, თანდებულებში, კავშირებსა და ნაწილაკებში (უმეტესად თანხმოვნები).

ხშირად ურთიერთმონაცვლეობენ ბაგისმიერი ბგერები:

ვ>მ: წუხელის **მარსკვლავი** მოჰწყდა (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 282).

გადათომლა უცეფა (დირბი); თუ ქარი ამოუვარდა, **თომლს** წამოიღებს (ტახტისძირი); დაუყენებია ჩემტელა **ულმაშები** (დვანი).

მ>ვ: **სიმავრი** აცხოვრებს მაგასა (არადეთი); **მწყევსობით** არჩენს ოჯახსა (ბრეთი).

მ>ზ: **ბრუდეს** იმიტომ ვუმახდით, რო ხვნი [ს] დროს კვალსა ვერ ავლებდა სწორათა (ტახტისძირი).

ვ>ზ: **თავდაუბარცხნელი** დახეტილობს უგანრიგოთა (ბრეთი); **საბარცხელი** გადაუგდო იმ ჯადოქარსა. **ბარცხნა, დაბარცხნა, საბარცხალი** ჩვეულებრივია ქართლურისათვის (თოფურია 1925: 137). მსგავსი შემთხვევები დასტურდება ქართული ენის სხვა დიალექტებშიც (იმნაიშვილი 1974 : 158; მოწენიძე 1973: 116; ფუტკარაძე 2016 : 50,178).

ბ>ვ: **ახლოვლები** ყან (ბრეთი); ხარივითა **ეზმევა** უღელშია (დირბი).

ბ>ფ: დაიარება **შაფათობითა** (სალოლაშენი); არ ჩამოივლი **ორშაფათსა?** (დირბი).

ფ>ზ თავს **გააყოზინებს** აიქა (დირბი); კაისას მეხუმრება, დამაცადოს, **ამოვაციზინებ** იქა (დვანი).

ბ>პ: მაგასა ტვინი აქ **დაპნეული** (სალოლაშენი); რაც დაუტოვეს, **გააპნია** სულა (დვანი).

გვხვდება გამონაკლისიც: **ბ** წყვილბაგისმიერ ბგერასთან მონაცვლეობს რბილსასისმიერი **გ** (**ბ>გ**): რას **უგნევი** მაგასა. მსგავსი მოვლენა დადასტურებულია კახურშიც (მარტიროსოვი, იმნაიშვილი 1956:44).

წინაენისმიერი ბგერებიდან მონაცვლეობს **დ>ტ** ან **დ>თ**: რამტელი ხანი არისო? ...ერთი ამოტენა გოგოა ...; რამტელი არიან? იმთელი უნდა ვადულოთ ისა, რო ნახევარზე დადგეს (კახაძე, 1953: 282).

ამტელა თავი რისთვის აბია (დირბი).

ნაზალი (ცხვირისმიერი) ბგერები (**მ-ნ**) მონაცვლეობს კომპლექსებში: **მდ>ნდ**: არც კი გამიგია, **რანდენი** ხანი გასულა (ბრეთი); **ბოლონდი** ვერ გაატანა კაიკაცობა... ამ **დრონდი** დაიგვიანეს... (ბრეთი).

მწ>ნწ: **წწიფე** პამიდვრის გემოი, ჩამყვა პირშია (დირბი); **მკ>ნკ**: **ნკვახე** ლაპარაკი იცის; **დანკრახული** აქ ლოყები ვაზის ტევნებივითა (დვანი); **მტ>ნტ**: ისე ცეკვავდა ჟულეს გოგოი, სულ **ინტვრეოდა** წელში (დირბი); **მს>ნს**: მოხედე, ვედრა, **გაინსო** (დირბი); **მდ>ნდ**: **უნდერებს** ბაიათებსა (სალოლაშენი); **მხ>ნხ**: წავიდა **ნხიარულობა**, დაუკათ (დირბი); **შეანხანაგდნენ** ეს ბიჭი და დევი (დირბი); **ანხანაგები** გახდნენ (სალოლაშენი); **მთ>ნთ**: **საზანთრო** მოდის კაი (დვანი); **ზანთარი** რო მოგადგება კარსა, რა უნა ქნა (ტახტისძირი); ახალ **ნთვარეზე** იცის ეს ამბავი (დვანი); **დაანთავრა** სასწავლებელი და დაჯდა სახლში (დირბი); **მჯ>ნჯ**: **სანჯერ** აუტან მუშასა სანხარსა (ტახტისძირი); **იმ>ინ**: **ინ** დღეს ვეღარ გნახევით; **ინ** კაცმა ვერა თქვა რა... (დლონტი 1980: 220); **ინ** წინეებზე ვნახეი (დირბი). იმნაირის ნაცვლად გვხვდება: **ინნაირად**. მაგ., **ინნაირად** წაუვიდა საქმე, რო სულ გაყიდა ქონება. ზოგჯერ გვხვდება **ინაირად** ფორმაც (**მ>ნ-ს** დაკარგვით): **ინაირად** აწყო ცხოვრება, ყველა დანატრიდა. **ამ>ან**: **მუდან** დღე არი პური; **აქანდის** ვიცოდი; **არანც** და **არანც** არ გაულო კარი; **ანნაირია** ცხოვრება. ზოგჯერ ბგერის დაკარგვას აქვს ადგილი და ისმის ერთი ბგერა (ანაირია): **ანაირი** დაუნახავი არსად შემხვედრია (არადეთი). **ომ>ონ**: **იმიტონ** იცის ასე; **მაგიტონ** არ მითქვია, გეწყინოს (დვანი).

უმ>უნ: **ბუნბული** აქვს ბატსა კარქი... (სალოლაშენი); დავსხდებოდით ქალები და გავარჩევდით ბატის, ქათმის **ბუნბულსა** (ტახტისძირი); **რუნბივით** დაუსივა თვალები (დვანი).

დმ>ნტ: ერთი **ავანტყოფი** ყვანდა იმ ექიმს (გიგინეიშვილი და სხვ. 1961: 278).

მდ>მტ: იყო რამტენიმე წელიწადი ეგრე ბრმა (გიგინეიშვილი და სხვ. 1961: 278).

-მდე//მდინ//-მდის თანდებული ვითარებითის გავრცობილ ფორმებში ყოველთვის გამოითქმის ასე: – ა+**ნდე**//ა+**ანდინ**//+ ა + **ნდის**. ეს შეიძლება იმით აიხსნას, რომ დირბულში მდ კომპლექსი ჩვეულებრივ ნდ'-ს გვაძლევს: რამდენი>რანდენი, შემდეგ>შენდექ. დირბულთან ერთად ეს მოვლენა დასტურდება ფრონეს ხეობის სხვა სოფლებშიც (ღლონტი 1980: 220-223; კობერიძე 2011 : 165).

მსგავსი შემთხვევები დამახასიათებელია მესხურ – ჯავახურისთვის. სამეცნიერო ლიტერატურაში ნარისა და მანის მონაცვლეობასთან დაკავშირებით აღნიშნულია: „ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ ჯავახური მეტყველება ისწრაფვის თითქმის ყოველ სიტყვაში, რომელშიც მანი იხმარება, შეცვალოს ნარით, თუ სიტყვის ლექსიკური მნიშვნელობა არ ბნელდება (ზოგჯერ არც ამას ერიდება. მაგალითად, „გუდანაკიდე“, „ანყოლი“...) (მიძიგური 1954: 140-141; ბერიძე 1988: 52).

თავისებურებით გამოირჩევა სოფელ დირბის მეტყველება, სადაც ბევრი გვარი გადმოსახლებულია მესხეთ – ჯავახეთიდან. სწორედ მესხურ-ჯავახურის გავლენით უნდა იყოს მონაცვლეობის ისეთი შემთხვევები, სადაც გვაქვს ჯერ ვ -ს მ-თი შენაცვლება, ხოლო შემდეგ ამ გზით მიღებული ნ-თი შენაცვლება (ავ→ამ→ან; ევ→ემ→ენ; ოვ→ომ→ონ). თუ ადრე ეს შემთხვევები მხოლოდ დირბული მეტყველების სპეციფიკას წარმოადგენდა, დღეს ჩვეულებრივ დამახასიათებელი მოვლენაა დირბის მახლობელი სოფლებისთვისაც (საღოლაშენი, არადეთი, წვერი, ბრეთი, ტახტისძირი, დვანი).

~**დიალექტთა ურთიერთზეგავლენისა და ფორმათა უნიფიკაციის** თავალსაზრისით საინტერესოა აწმყოს თემის ნიშანთა მონაცვლეობის საკითხი. იმერულის მოსაზღვრე ქართლის სოფლებში იგრძნობა გაერფეროვნებისაკენ მიდრეკილება, რაც განსაკუთრებით შეინიშნება თანხმოვნით ელემენტებში, -ავ, -ევ, -ოვ სუფიქსებს ენაცვლება -ამ, -ემ, -ომ (იმნაიშვილი 1974 : 84).

-ავ>-ამ: რკინის სახრეები უჭირამ მეხრეებს; შამოდგომაზე მოკვრეფამთ (გიგინეიშვილი და სხვ. 1961: 283,285). **დახუჭამ** და ვერ ხედამ (ხცისი); **მამყამდა** ქალი ლამაზი, **მამყამდა**, მამიხაროდა ; ხმალ **დაჰკრამს** კლდესა; ვირი დაჰყამდა ტყეშია და შეშა მოქონდა, იმასა **ყიდამდა**... (მარტიროსოვი 1939: 216).

იგივე -ავ ხშირად შეცვლილია -ან-ად (ავ>ამ>ან): აჰმენდა ცოლ-შვილსა; მაგის შენ კერანს რა უთხრა... (დვანი); არ ვიტყვი, რომ მამა მყანდაო და არც თქვა, რო შვილი მყანდაო; ერთმა თქვა, აბა, მე გავიხედან და დავინახან, თუ სად არისო... შენ არ იყა, რო წაეყვანე არწივსა და ფრთებ ქვეშ ყანდიო (მარტიროსოვი 1939 : 2016); დეეცემი, მერე ნახან შენა ; ჩემ შვილზე იძახის: ისეთი გლახა ყანს თამილასა, ჩვენ თუ ეგეთი გლახა გყვან ... ხედვითა კარგათა ვხედან; რასა ხატან ნან, რა კარგათა ხატან (დირბი); რთვილს რო გააგდებს, კაკალს მაშინ ჩამოვბერტყანთ (ტახტისძირი);

-ევ>-ემ: ამ საქმეს ისევ წამოწმდენ; კარგს ვაჰმემდით და კარგს ვასმემდით (დირბი). გვაქვს უფრო შორს წასული მონაცვლეობაც (შუალობითი). ევ>ემ>ენ: ავად არის წენს; გუბაზი გაზეთს ხენდა; მაშითვე მოიწვენს კრებას; ქალი არ მოსდენდა სახში; ფულს არ მოგცენდენ; სხვას ვაძლენდით საქმელს; ფასები იწენდა დაბლა; კილო სიმიდათ ვაძლენდით; ეგენი ვისმეს რასმე მისცენდენ (დლონტი 1980: 222).

-ოვ>-ომ: რაც თავი მახსომს; ხბო წომდა. გვხვდება -ონ -იც (ოვ>ომ>ონ) ერთხელ მახსონს გამხთარი იყო; ძუძუს კი წონდა; მამა არ ათხოვდა (დლონტი 1980: 222).

ამ>ან: მე არ დამისხანს ძმარი; ყუთში ჩასვანს შვილსა; კაკალი ბევრს ისხანდა; თბილ წყალსა სვანდენ; ხმელ ლობიოს ჩავადგან (დლონტი 1980: 221); --ჯიგა, მოიხედე, მე უნდა წავიდე და საქმელსა დაუხან?; ის არ შეჰანს; ტელეფონი გაქანებული რეკანს (დირბი); ბავშვი ვაშლს სჰანდა (ტახტისძირი); არა ვსვანთ იმ ჭის წყალსა (დირბი); ციცო, ნაკედლარებზე რასა თესან (დირბი)

ქართლურში უთემისნიშნო ზმნები (ვგრეხ, ვწყვეტ, ვრეკ, ვდრეკ, ვწერ...) პირველი სერიის მწკრივებში გვხვდება თემის ნიშნით. აქაც -ავ>ამ ნიშანს ენაცვლება -ან (ავ>ამ>ან). მაგ.: გარეთ ისეთი ქარია, გლეჯანს ყველაფერსა (დირბი); დაჯდები და წერან, წერან, რას წერან ამდენსა (ტახტისძირი); დიდ ქონები პატრონები იყვნენ, აუარებელ ცხვარს კრეჰანდენ (ტახტისძირი); მაწონსა ვარიანში ვდღვებანთ (დვანი); ყველა ჩვენა გყველუფანს (სალოლაშენი).

სამეცნიერო ლიტერატურაში ნაწილობრივ დამეზნეილია ის კანონზომიერება, რაც მანის ნართ შეცვლის ფონეტიკურ პროცესს ახლავს მესხურსა და ჯავახურში. 1. მონაცვლეობენ მხოლოდ მოქმედებითი და საშუალი გვარის ზმნების თემის ნიშნები. 2. -ავ, -ებ, -ობ სუფიქსები იცვლება -ამ// -ან, -ემ// -ენ, -ომ// -ონ ბოლოსართებით: ა) -ამ// -ან იხმარება აწმყოსა და მომავლის მწკრივებში.

ბ) -**ემ//ენ** იხმარება უწყვეტელისა და მისგან ნაწარმოებ მწკრივებში. -**ებ** ბოლოსართის შემცველი -**ემ//ენ** იხმარება აწმყოსა და მომავლის ფორმებში, თუ ზმნის ფუძე ერთმარცვლიანია (ვაქემ//ვაქენ); ვაკლებ//ვაკლენენ, იგემ//იგენს და არა: ვაქამ//ვაქან, ვაკლამ//ვაკლან (გამოკლების გაგებით).

გ) -**ობ** სუფიქსი აწმყოსა და მომავლის ფორმებში იცვლება -**ომ//ონ** ბოლოსართებით, მაგრამ უწყვეტელსა და მისგან ნაწარმოებ მწკრივებში არის პარალელური ფორმები -**ემ//ენ** ბოლოსართებით: ვაქემ-დი//ვაქენდი ტიპის ზმნებისა, რომელთაც II კავშირებითი ო-თი აქვთ ნაწარმოები (ვაქრობ-გავაქრო) (ბერიძე 1988: 114).

ნ-სთან დაკავშირებულ პროცესებს დირბულთან ერთად იცნობს ფრონის მარჯვენა ნაპირის ზოგიერთი სხვა სოფლის მცხოვრებთა მეტყველება. ეს მოვლენა ალ. ღლონტს დადასტურებული აქვს ბორჯომის ხეობაშიც (ბორჯომი, კორტანეთი, ახალდაბა, ნემვი (ღლონტი 1980: 223). მესხურთან დაკავშირებით შ. ძიძიგურს დამოწმებული აქვს **აგ>ან**: ხნანს, თესანს; **აგ>ენ**: ვხარშენდით, ვკეცენდი. ასევე მესხურში გვხვდება **ებ//ობ>ნ//ონ**: გაგიფუჭანს, აკეთანს. ამ პროცესის კერად მიაჩნია მას მესხური მიაჩნია (ძიძიგური 1954: 141-142).

ეს მოვლენა უფრო გავრცელებულია ქართლის დასავლეთ რაიონებში (ხაშურის რაიონში, სურამის მიდამოებში, ფრონის ხეობაში...) (გიგინეიშვილი, 1939: 204). ატენის ხეობის ქართლურში არ დასტურდება (კახაძე, 1953: 281).

ხშირია ნარის შენაცვლება მანთან მიმდებარეობებში. მაგ.: ისეთი **გან-ხდარია**, ისეთი რო.. (ტახტისძირი); **ანდგარი** რას აკეთებს, რომ **დანჯდარმა** გააკეთოს (დირბი); **ანსოზილი** ოჯახი აქ (ბრეთი).

ფრონის ხეობის მეტყველებაში გვხვდება თანხმოვან ბგერათა კომპლექსებთან დაკავშირებული ბგერათშენაცვლების ის მაგალითები, რომლებიც მეტ-ნაკლებად დადასტურებულია ქართლურსა და ქართული ენის სხვა დიალექტებში. მაგალითად: **შტ→სტ**: ტასტი, მუსტარი, მუსტი, სტრაფი...**სტ→შტ**: შტრაფილი, შტვირი..**სკ→შკ**: ზაკუსკა, ქვეშენელი, ფაშკუნჯი..**შკ→სკ**: ჩასკა.. **ჩკ/ჩქ**: ანიჭკა, ვანიჭკა; **კრ/ყრ**: კრაზანა→ყრაზანა→ყაზარა: **ყაზარების** ნაკბენივით გაუსივდა თავ-პირი. რუსული-ский> ცკი- ბროცკი.... (იმნაიშვილი 1974: 161).

ამრიგად, ქართლურში დადასტურებული თანხმოვანთმონაცვლეობის შემთხვევები მსგავსია ქართული სალიტერატურო ენისა და სხვა დიალექტებისა. შიდა ქართლურში ხეობებისა და სოფლების მი-

ხედვით შეინიშნება მეტ-ნაკლებად შგანსხვავებული ფორმებიც. ბგერათშენაცვლების ესა თუ ის სახეობა, რომელიც დასტურდება ქართლის ერთ კუთხეში, შეიძლება არ იყოს სხვა მხარეში ან მეტად იშვიათობას წარმოადგენდეს.

ვ-სა და მ-ს მონაცვლეობა ქართლურისათვის ჩვეულებრივი პროცესია, ვ-სა და ნ-ს მონაცვლეობა უჩვეულო. საანალიზო მაგალითებში ვ-ს ჯერ მ შენაცვლება, უკანასკნელს კი ნ (ვ>მ>ნ). თუ ადრე ეს შემთხვევა დირბულში დასტურდებოდა, დღეს ამ მოვლენას იცნობს დირბის მახლობელი სოფლები: საღოლაშენი, არადეთი, წვერი, ბრეთი, ტახტისძირი, დვანი...ფრონის ხეობის მეტყველებაში მეხურ-ჯავახურის გავლენითა და უნიფიკაციის ტენდენციით დამკვიდრებულია -ამ, -ემ, -ომ ზმნური სუფიქსებისა და ფუძისეული მ ელემენტის მონაცვლეობა ნართი.

დიალექტთა ურთიერთზეგავლენით უნდა აიხსნას იმერეთის მოსაზღვრე ქართლის სოფლებში -ავ>ამ, -ევ>ემ, -ოვ>ომ სუფიქსების მონაცვლეობა.

გამოყენებული ლიტერატურა:

ახვლედიანი 1999 : გიორგი ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი: სულხან-საბა ორბელიანის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1999.

ბერიძე 1988 : გრიგოლ ბერიძე, ქართული ენის ჯავახური კილო, თბილისი: გამომცემლობა: „საბჭოთა საქართველო“, 1988.

გიგინეიშვილი და სხვ. 1961: ივანე გიგინეიშვილი, ვარლამ თოფურია, ივანე ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, ქართული ენის კილოთა მოკლე განხილვა. ტექსტები. ლექსიკონი, თბილისი, თბილისი: თსუ გამომცემლობა, 1961.

გიგინეიშვილი 1939 : ივანე გიგინეიშვილი, ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა ფრონის ხეობაში 1938 წ.: აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის მოამბე, IV 3, ტფილისი: სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის გამომცემლობა, 1939.

თოფურია 1925 : ვარლამ თოფურია, ქართლური: არილი, ტფილისი, 1925.

იმნაიშვილი 1974 : გრიგოლ იმნაიშვილი, ქართული დიალექტი, I, გამოკვლევა, თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1974.

კახაძე 1953 : ოტია კახაძე, ატენისა და წედისის ხეობის ქართული: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1953.

კობერიძე 2011 : მარიამ კობერიძე, არქაიზმები და ინოვაციები ფრონეს ხეობის ქართულში: გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის შრომების კრებული, #1, გორი, 2011.

მარტიროსოვი 1939 : არამ მარტიროსოვი, ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა ფრონის ხეობაში 1938 წ.: აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის მოამბე, IV 3, ტფილისი: სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის გამომცემლობა, 1939.

მარტიროსოვი, იმნაიშვილი 1956 – არამ მარტიროსოვი, გრიგოლ იმნაიშვილი, ქართული ენის კახური დიალექტი, თბილისი: საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1956.

ნებიერიძე 1991 : გივი ნებიერიძე, ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისი: გამომცემლობა „განათლება“, 1991.

ფუტყარაძე 2016 : შუშანა ფუტყარაძე, ჩვენებურების ქართული, წიგნი მეორე, ბათუმი: გამომცემლობა „აჭარა“, 2016.

ღლონტი 1980 : ალექსანდრე ღლონტი, ნ-ს პროცესები დირბულში: ფილოლოგის ჩანაწერები, თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1980.

შანიძე 1980 : აკაკი შანიძე, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი : თსუ გამომცემლობა, 1980.

ძიმიგური 1954 : შოთა ძიმიგური, ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, თბილისი: სამეცნიერო – მეთოდური კაბინეტის გამომცემლობა, 1954.

ძოწენიძე 1973 : ქეთევან ძოწენიძე, ზემოიმერული კილოკავი, ენობრივი მიმოხილვა და ტექსტები, თბილისი: თსუ გამომცემლობა, 1973.

Submitted 12.03.2024

Accepted 19.04.2024

Published 11.11.2024

კაუზაციის, ნებელობის და უნებლიე ქმედებების გამოხატვა ქართულსა და ინგლისურში

Expression of Causation, Intentionality, and Involuntary Actions in Georgian and English

მარიამ ორკოდაშვილი
Mariam Orkodashvili

ქართულ-ამერიკული უნივერსიტეტი, თბილისი, საქართველო
Georgian-American University, Tbilisi, Georgia
morkoda@yahoo.com

ანოტაცია. წარმოდგენილი ნაშრომი განიხილავს კაუზაციის, ნებელობის და უნებლიე ქმედების გამოხატვისთვის გამოყენებულ სტრუქტურებს.

ნაშრომი კაუზატივების და ნებელობის / უნებლობის გამომხატველ ერთეულებს და გამოხატვის საშუალებების შედარებით ანალიზს ახდენს ქართული და ინგლისური ენების მასალაზე, გერმანული ენის ზოგიერთი მაგალითის მოყვანით.

ამ საკითხებს ნაშრომი ლინგვისტური დისტანციის ჭრილში განიხილავს, რაც ფილოგენეტიკურ-შეპირისპირებითი კვლევის მნიშვნელოვანი ფაქტორია.

კაუზაციის გამოხატვა სხვადასხვა ენებში ტემპორალურ თანმიმდევრობასთანაც არის დაკავშირებული. თუ ერთი ქმედება სისტემურად წინ უსწრებს მეორე ქმედებას, მაშინ უმეტეს შემთხვევაში ქმედებებს შორის არის კაუზაციური კავშირი (გამონაკლისების გარდა); ხოლო თუ ქმედებების თანმიმდევრობა არასისტემატურია, მაშინ საქმე უფრო კორელაციასთან გვაქვს. ნებელობა და უნებლიე ქმედებები კი ხშირად ლატენტური კაუზაციით შეიძლება გადმოიცეს.

Annotation. The presented work discusses the structures used to express causation, intentionality and involuntary actions.

The work conducts a comparative analysis of the units and means of expressing causatives and intentionality/involuntariness based on the material of the Georgian and English languages, citing some examples from the German language.

The work discusses these issues in the context of linguistic distance, which is an important factor in phylogenetic-comparative studies.

The expression of causation is also related to the temporal sequence in various languages. If one action systematically precedes another action, then, in most cases, there is a causal connection between the actions (with exceptions); and if the sequence of actions is unsystematic, then we are dealing with correlation. Intentionality and involuntary actions can often be conveyed by latent causation.

საკვანძო სიტყვები: კაუზაცია, ლატენტობა, ნებელობა, უნებლიე ქმედება, აფიქსაცია, ლინგვისტური დისტანცია.

Keywords: causation, latency, volition, involuntary action, affixation, linguistic distance

შესავალი

ლინგვისტური დისტანცია მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ენების შეპირისპირებით-ტიპოლოგიური ანალიზის დროს. რაც უფრო მეტად დაშორებულია ენები ფილოგენეტიკურ ხეზე, მით უფრო დიდია მათ შორის ლინგვისტური დისტანცია. ლინგვისტური დისტანციის ფაქტორი ახლებურად წარმოაჩენს მრავალ ენობრივ სტრუქტურას, ერთეულს თუ საკითხს, რაც ისტორიული, ევოლუციური, ლინგვო-გენეტიკური და კოგნიტური სფეროებისთვის ინტერესს წარმოადგენს.

წარმოდგენილი კვლევა წარმოაჩენს ინგლისური და ქართული ენების შეპირისპირებით ანალიზის ზოგიერთ საინტერესო საკითხს, კერძოდ კი კაუზაციის, ნებელობის და უნებლიე ქმედების გამოხატვის მექანიზმებს, განსხვავებებსა და ერთი ენიდან მეორე ენაში ამ ცნებების გადატანის მეთოდებს.

ცნობილია რომ, ქართულ და ინგლისურ ენებს შორის ლინგვისტური დისტანცია საკმაოდ დიდია, რადგან ინგლისური მიეკუთვნება ინდოევროპულ ენებს, ხოლო ქართული არა. შესაბამისად, რიგი ენობრივი მოვლენა თუ სტრუქტურა ამ ორ ენაში სხვადასხვაგვარად გამოიხატება, რაც საინტერესო საკვლევ მასალას წარმოაჩენს.

ძირითადი ნაწილი

ქართული გვთავაზობს კომპლექსურ ზმნურ ფორმებსა და აფიქსაციას კაუზაციის, ნებელობის და უნებლიე ქმედების გამოსახატავად, მაშინ როდესაც ინგლისური იმავე შინაარსის მქონე ცნებების გამოსახატავად სინტაქსურ სტრუქტურებს იყენებს.

ცნობილია, რომ კაუზაცია უმთავრესად დამალეობის, პასუხის-მგებლობის და ნებელობის მნიშვნელობას გამოხატავს. მაგალითად, მანქანა გავაკეთებინე [*I had the car repaired*].

თუმცა, არის შემთხვევები, როდესაც უნებლიე ქმედება-კაუზაცია უნდა გამოიხატოს, რაც ქართულსა და ინგლისურში სხვადასხვა ლინგვისტური შრიტ ხორციელდება. მაგალითად, *ნამცხვარი შემომეჭამა, ინგლისური შემომესწავლა*. ეს ფრაზები ფარული, ლატენტური კაუზაციის მნიშვნელობას ატარებს, და ინგლისურში ვრცელი განმარტება ესაჭიროება აზრის მართებულად გადმოსაცემად.

მაშასადამე, კაუზაცია ხშირად ლატენტურ, ფარულ, უხილავ სურვილებს და განზრახვებს გამოხატავს, რომლებიც გარკვეული შედეგის დადგომაზე ფარულად, უხილავად, არაპირდაპირ მოქმედებენ, რაც ქართულში აფიქსაციით გამოიხატება, მაგ: *შემომესწავლა*, ხოლო ინგლისურში ტექსტობრივ ახსნა-განმარტებას მოითხოვს, რათა გადაიცეს ის უნებლიე შედეგი რასაც ქართული ერთეული გულისხმობს.

ქართულში ორი საინტერესო სტრუქტურაა, რომელიც გამოხატავს: 1) ერთი აგენტის (კაუზერის) მიერ აგენტის (კაუზიის) იძულებას, წახალისებას ან შეგულიანებას შეასრულოს გარკვეული მოქმედება (*გაკეთებინა*); 2) ერთი აგენტის (კაუზიის) მიერ რაიმე ქმედების გამოწვევას მისი უნებლიე, არაპირდაპირი, ფარული, უხილავი ქმედებით, განზრახვით ან საუბრით (*შემომეჭამა, შემოგვედირექტორა*).

საინტერესო ლინგვისტური შეპირისპირებითი კვლევის შეთხვევაა კაუზაციური და ინქოატიური მნიშვნელობების შეპირისპირება ქართულსა და ინგლისურში. მნიშვნელოვანია კაუზაციის და ინქოატივის გამიჯვნა. მაშინ როდესაც კაუზაცია ერთი აგენტის მეორეზე ზემოქმედებას გულისხმობს, ინქოატივი ბუნებრივი მოვლენით გამოწვეულ შედეგს აღნიშნავს. მაგალითად, ინგლისურში ზმნა *დაბნელება darken* შეიძლება იყოს როგორც კაუზაციური, ასევე ინქოატიური მნიშ-

ვნელობის გამომხატველი დამოკიდებული იმაზე ზმნა გარდამავალია თუ გარდაუვალი, ე.ი. *I darkened the room by moving curtains over the windows* [მე დავაბნელე ოთახი ფრადების გადაწევით, სადაც დავაბნელე *darken* არის გარდამავალი და კაუზატივი], და *As the day drew to the close, it darkened* [დღე რომ იწურებოდა, დაბნელდა, სადაც დაბნელდა *darken* არის გარდაუვალი და ინქოატიური]. აქ, ერთ ინგლისურ ზმნურ ფორმას, ქართულში სხვადასხვა აფიქსაციით გამოხატული ორი ფორმა შეესაბამება, ე.ი. დავაბნელე *davabnele* [კაუზატივი] და დაბნელდა *dabnela* [ინქოატივი].

კიდევ ერთი საინტერესო შემთხვევაა: *შიშმა გადამაწყვეტინა* [*fear made me make this decision*]. აქ ქართულში ერგატიული სტრუქტურა უბიძგებს კაუზაციის მნიშვნელობის გამოხატვას, სადაც ნებელობის და უნებლიე ქმედების მნიშვნელობებია გადაჯაჭვული. ინგლისურში კი ეს შინაარსი სინტაქსური სტრუქტურით გადმოიცემა, *fear made me make this decision*, ხოლო ზმნა *make* კაუზაციის გამომხატველ ერთეულად გამოიყენება.

საინტერესოა ორმაგი კაუზაციის გამოხატვის შემთხვევა ქართულში: *მიგევ ზავნები*, რომელიც აგენტს და პასიენს ერთდროულად მოიაზრებს (*causer = causee*).

ზმნები *let, allow, permit* ინგლისურში, *lassen* გერმანულში ნების ნებართვის ცნებებს გადმოსცემს და კორპუსის ანალიზისთვის საინტერესო ლინგვისტურ ერთეულებს წარმოადგენენ, რაც ენობრივი ტიპოლოგიების დადგენისთვისაც მნიშვნელოვანია. ინგლისურის კორპუსში ისინი ლატენტური კაუზაციის შემთხვევებად მოიაზრება.

ქართულში, აფიქსაციით გამოხატული სიტყვა *გაგვიშვა* ინგლისურში გამოიხატება როგორც სინტაქსური სტრუქტურა, '*He let us go*', ხოლო გერმანულში ზმნა *lassen*-ის დახმარებით '*Er ließ uns gehen*'.

ეს საკითხები შემეცნების, მეორე ენის ათვისების და მრავალენობრივი კომუნიკაციის წარმართვის მნიშვნელოვან ასპექტებს წარმოადგენენ, რადგან კომუნიკანტებს და ენის შემსწავლელებს მუდმივად ესაჭიროებათ კაუზაციის, ნებელობის და დაძალების იდეების გამოხატვა სხვადასხვა ენაზე. ამრიგად, რამდენიმე საყურადღებო ასპექტი უნდა იყოს გათვალისწინებული ამ ცნებების გამოყენების დროს მეორე ენის შესწავლის და მასზე საუბრისას.

დასკვნა

ყველა ზემოგანხილული საკითხი მნიშვნელოვანია მეორე ენის შესწავლისას და მრავალენოვრივ გარემოში საუბრისას, რადგან მოსაუბრეებს და შემსწავლელებს ხშირად ესაჭიროებათ კაუზაციის, ნებელობის და დაძალების გამოხატვა სხვადასხვა ენაში და კულტურაში.

გამოყენებული ლიტერატურა:

ბრაუნი 1996 – Brown, Jason W. (1996). *Time, Will, and Mental Process*. Cognition and Language, A Series in Psycholinguistics. Plenum Press: New York and London.

დანსიგიერი 1998 – Dancygier, Barbara. (1998). *Conditionals and prediction. Time, knowledge and causation in conditional constructions*. *Cambridge Studies in Linguistics*, 87. Cambridge University Press.

ფუკონიერი 1996 – Fauconnier, Gilles and Sweetser, Eve. (eds.) (1996). *Spaces, Worlds, and Grammar*. The University of Chicago Press: Chicago and London.

გილქინი 2010 – Gilquin, Gaëtanelle (2010). *Corpus, Cognition and Causative Constructions*. Studies in Corpus Linguistics 39. John Benjamins Publishing Company.

კოზინსკი, პოლინსკი 1993 – Kozinsky, I. & M. Polinsky. (1993). 'Causee and patient in the causative of transitive: coding conflict or doubling of grammatical relations?'. In B. Comrie & M. Polinsky (eds), *Causatives and transitivity*. Amsterdam: Benjamins, 177-240.

კრატცერი 2012 – Kratzer, Angelika. (2012). *Modals and Conditionals*. *Oxford Studies in Theoretical Linguistics*. Oxford University Press.

ლეიქოფი და როსი 1972 – Lakoff, George and Ross, J. R. (1972). A note on anaphoric islands and causatives. *Linguistic Inquiry* 3: 121-125.

ფარიქი 2010 – Parikh, Prashant. (2010). *Language and Equilibrium*. The MIT Press: Cambridge, Massachusetts.

ფერლ 2009 – Pearl, Judea. (2009). *Causality. Models, Reasoning, and Inference*. Second Edition. Cambridge University Press.

ფილიპი 1998 – Philipp, Marthe. (1998). *Semantik des Deutschen*. *Germanistische Lehrbuchsammlung. Band 13*. WEIDLER Buchverlag Berlin.

Submitted 14.06.2024

Accepted 16.07.2024

Published 11.11.2024

ძალმოსილება ქართული ენის ეროვნული
თვითმყოფადობისა

The Power of the National Identity
of the Georgian Language

როინ ჭიკაძე
Roin Chikadze

იაკობ გოგებაშვილის სახელობის თელავის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
თელავი, საქართველო
Jakob Gogebashvili Telavi State University, Telavi, Georgia
roinchikadze@gmail.com

ანოტაცია. ქართული, როგორც სახელმწიფო ენა, სათავეს იღებს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მესამე საუკუნიდან. ქართული ენა ისტორიულად ეროვნული კონსოლიდაციის მძლავრი ბერკეტი იყო. ენა და ერი იმთავითვე განუყოფელი იყო. საერთოდ, ადრეულ პერიოდში ქართულმა ენამ იტვირთა საერთო ეროვნული მისია. ქართული ენა ეროვნული ერთიანობის გარანტიაა. ქართულმა სალიტერატურო ენამ უდიდესი როლი შეასრულა ერთიანი ეროვნული და სახელმწიფოებრივი მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებაში. ცნება „ქართული ენისა“ მოიცავს როგორც საკუთრივ ქართულ ენას, ისე მეგრულ-ჭანურსა და სვანურს, რომელთათვისაც ქართული ფუძე ენაა.

აღსანიშნავია, რომ იაკობ გოგებაშვილის სახელობის თელავის სახელმწიფო უნივერსიტეტმა ეროვნული მუხტის გასამლიერებლად და სასწავლო-მეთოდური დახმარების მიზნით ინტენსიური ურთიერთობა დაამყარა თელავის, ახმეტის, გურჯაანის, სიღნაღის, ომალოს, ჭერემის და ჩრდილო ოსეთის სკოლებთან. ამასთანავე, გამორჩეულ მნიშვნელობა მიენიჭა პანკისის ხეობის სკოლებთან სასწავლო-მეთოდურ დახმარებას.

Annotation. Georgian, as a state language, dates back to the third century BC. The Georgian language has historically been a powerful lever of national consolidation. The language and the nation were inseparable from the very beginning. In general, in the early period, the Georgian language carried a common national mission. The Georgian language is a guarantee of the national unity. The Georgian literary language played a major role in the formation of a unified national and state worldview. The concept of “the Georgian language” includes both the Georgian language itself, as well as Megrelian-Chan and Svan, for which Georgian is the proto-language.

It is noteworthy that Jakob Gogebashvili Telavi State University has established intensive relations with schools in Telavi, Akhmeta, Gurjaani, Signaghi, Omalo, Cheremi and North Ossetia in order to strengthen the national spirit and provide educational and methodological assistance. In addition, special importance has been attached to educational and methodological assistance to schools in the Pankisi Gorge.

საკვანძო სიტყვები: ქართული ენა, ერი, თვითმყოფადობა

Keywords: the Georgian language, nation, identity

შესავალი

ქართული მარტო ენაა?
 ქართული ქართველთ რწმენაა?!
 ღმერთია! ბედისწერაა!
 ზღვა როა, იმოდენაა!
 მუხრან მაჭავარიანი

ქართველმა ხალხმა ცეცხლითა და მახვილით გამოატარა თავისი ღვიძლი დედაენა ურიცხვი ქართველობის გზაზე და დღემდე მოიტანა როგორც უპირველესი ნიშანი ეროვნული თვითმყოფადობისა. და ეს უპირველესი ბურჯი ეროვნული მეობისა – „ენაა შემკული და კურთხეული... მოელის დღესა მას მეორედ მოსლვისა უფლისასა.“ ასე რომ, ქართული ენა იმთავითვე უფლისმიერი სხივმოსილებით აღბეჭდილა.

ძირითადი ნაწილი

ქართული, როგორც სახელმწიფო ენა, სათავეს იღებს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მესამე საუკუნიდან; მემატიაზე გვაუწყებს: მეფე ფარნავაზმა „განავრცო ენა ქართული და არღა იზრახებოდა სხუა ენა ქართლსა შინა თვინიერ ქართულისა.“

ქართული ენა ისტორიულად ეროვნული კონსოლიდაციის მძლავრი ბერკეტი იყო. ენა და ერი იმთავითვე განუყოფელი იყო, რასაც მეათე საუკუნის მოღვაწე გიორგი მერჩულე გვიდასტურებს: „ქართლად ფრიადი ქვეყანაა აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვაჲ ყოველი აღესრულების.“

მე-19 საუკუნის მოღვაწეები ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, ვაჟა-ფშაველა, იაკობ გოგებაშვილი... ერთმანეთსაც არ ჰპატიობნენ მცირე ენობრივ გადაცდენებსაც კი და ნიადაგ ილწვოდნენ ქართული სალიტერატურო ენის სიწმინდის დასაცავად.

როგორც ილია ჭავჭავაძე გვმოდვრავს, „არსებითი ნიშანი ეროვნებისა, მისი გული და სული ენაა“... ის ენა, რომელსაც იაკობ გოგებაშვილმა დაუდგა ხელთუქმნელი ძეგლი სამარადისო – „დედა ენა.“

მართალია, „სახარება“, „ვეფხისტყაოსანი“ და „ქართლის ცხოვრება“ იყო შუა საუკუნეების საქართველოს სახელმწიფოს იდეურ-პოლიტიკური საყრდენი (როინ მეტრეველი), მაგრამ ამ წმინდა წიგნებს თამამად შეიძლება ამოვუყენოთ მეოთხე საყრდენი – „დედაენა“. პროფესორ გიორგი გოგოლაშვილის შეფასებით „*იაკობ გოგებაშვილის დედაენამ ახალი ქართული სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბებაში, განვითარებასა და დამკვიდრებაში ისეთივე როლი შეასრულა, როგორც წმინდა „სახარებამ“ ძველი ქართული ენის ჩამოყალიბებასა და დამკვიდრებაში*“.

საერთოდ, ამ პერიოდში ქართულმა ენამ იტვირთა საერთო ეროვნული მისია. ქართული ენა ეროვნული ერთიანობის გარანტია. ქართულმა სალიტერატურო ენამ უდიდესი როლი შეასრულა ერთიანი ეროვნული და სახელმწიფოებრივი მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებაში. ცნება „ქართული ენისა“ მოიცავს როგორც საკუთრივ ქართულ ენას, ისე მეგრულ-ჭანურსა და სვანურს, რომელთათვისაც ქართული ფუძე ენაა. მე-18 საუკუნის ქართველი ისტორიკოსი და გეოგრაფი ვახუშტი ბაგრატიონი თავის ცნობილ ნაშრომში – „*აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*“ წერს: „*თუ ჰკითხავთ ვინმე ქართლელს, იმერელს, მესხს, ჰერ-კახელს – „რა რჯული ხარ?“, მოგიგებს: „ქართველი“*“.

სალიტერატურო ქართული ენის ძალა სწორედ ისაა, რომ ის ერთიანია, მთლიანი და განუყოფელია და მთელი ერის საერთო ენაა. ამიტომაცაა, რომ *„ქართული ენის სიწმინდის დაცვა ისეთივე საპატიო საქმეა, როგორიც ხმლით დაცვა საკუთარი სამშობლოსა“*. (კონსტანტინე გამსახურდია).

სრულიად წარმოუდგენელია, შექმნილიყო ესოდენ მდიდარი და ორიგინალური თუ თარგმნილი ლიტერატურა, რომ არ გვექონოდა უძველესი ქართული ანბანი, რომლის თაობაზეც ქართული დამწერლობის მეცნიერული კვლევის ფუძემდებელი ივანე ჯავახიშვილი დაასკვნია: *„სამუდამოდ უკუგდებულ უნდა იყოს აზრი ქართული ანბანის მეხუთე საუკუნეში გამოგონების შესახებ და განმტკიცდეს აზრი, რომ ქართული დამწერლობა გაცილებით უფრო ძველია და მისი დასაწყისი შორეულ წარსულში და მცირე აზიაში უნდა ვეძიოთ. ქართული ანბანის მოხაზულობა ისეთია, რომ ის არ შეიძლება წარმართული ხანისა არ იყოს... არამც თუ წარმართობის ხანისა, უუძველეს ხანას ეკუთვნის“*.

მართლაც სრულიად გამორჩეულია ქართული ანბანის სამსახეობის (მრგვლოვანის, ნუსხურის, მხედრულის) გრაფიკული გამოხატულება, რომელიც პალეოგრაფიული ხელოვნების შედეგია. ამიტომაცაა, რომ 2003 წელს იუნესკომ ქართულ ანბანს მიანიჭა **არამატერიალური კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსი**.

თელავის სახელმწიფო უნივერსიტეტი სამართლიანად ამაცობს, რომ მას დაენათლა *„დედაენის“* შემქმნელის სახელი და ეწოდა **იაკობ გოგებაშვილის სახელობის თელავის სახელმწიფო უნივერსიტეტი**.

...და ჩვენც იაკობ გოგებაშვილის მოძღვრების კვალდაკვალ ეროვნული მუხტის გასაძლიერებლად და სასწავლო-მეთოდური დახმარების მიზნით ინტენსიური ურთიერთობა დავამყარეთ თელავის, ახმეტის, გურჯაანის, სიღნაღის, ომალოს, ჭერემის და ჩრდილო ოსეთის სკოლებთან. ამასთანავე, გამორჩეულ მნიშვნელობას ვანიჭებდით პანკისის ხეობის სკოლებთან სასწავლო-მეთოდურ დახმარებას; კერძოდ, 2003 წლის 14 აპრილს, ქართული ენის დღეს, უნივერსიტეტში მოვაწყეთ *„პანკისის ხეობის სკოლების ერთი დღე თელავის სახელმწიფო უნივერსიტეტში“* და პანკისის სკოლების მასწავლებლებსა და მოსწავლეებს საჩუქრად გადავეცით იაკობ გოგებაშვილის *„დედაენისა“* და *„საქართველოს უახლესი ისტორიის“* ასამდე წიგნი.

ღირსსაცნობია, რომ დუისის, ჯოყოლოს, დუმასტურის, ძიბახევის, ბირკიანის, ომალოს, საკობიანოს, ყვარელწყალის... სკოლებში პედაგოგიურ მოღვაწეობას ეწევა თელავის უნივერსიტეტის მრავალი

კურსდამთავრებული ქისტი მასწავლებელი. ამასთან ერთად, შეძლებისდაგვარად ვეწეოდით საგანმანათლებლო-საქველმოქმედო საქმიანობას; კერძოდ, ქისტ და ინგილო აბიტურიენტებს უგამოცდოდ ჩავრიცხავდით ფასიან სექტორზე და ვათავისუფლებდით სწავლის ქირის გადასახადისაგან.

უაღრესად მნიშვნელოვანი იყო ქართული ენის კათედრის წევრთა მონაწილეობა ჩრდილო ოსეთის ქართული სკოლის 100 წლის აღსანიშნავ საიუბილეო ზეიმში, სადაც ჩავატარეთ საჩვენებელი გაკვეთილები, რომლებსაც უძღვებოდნენ უნივერსიტეტის გამოცდილი პროფესორ-მასწავლებლები: ლეილა შალვაშვილი, მაყვალა მიქელაძე, ლია ტალახაძე... ამ სკოლის პედაგოგებთან და მოსწავლეებთან მათ ჩაატარეს მეთოდური საუბრები და ხაზი გაუსვეს ჩრდილო ოსეთის ქართული სკოლის უდიდეს მნიშვნელობას ოსი და ქართველი ხალხის მეგობრობის განსამტკიცებლად.

დასკვნა

ასე რომ, ქართული ენის წიაღში ხეტიალი ნუ მოგვიშალოს ღმერთმა... და მეც რუსთველური სენტენციის მოშველიებით „ესე ჟამი მასვე ჟამსა დავადარე!“

და დღეს, ქართული ენის დღეს, სიამაყით ვიხსენებთ იმ სასიკეთო ღვაწლმოსილებას, რაც დავიწყებით არ იბინდება!

Submitted 14.06.2024

Accepted 29.07.2024

Published 11.11.2024

რეზო ინანიშვილის „სადამოს ხანის ჩანაწერების“
ლექსიკურ-ფრაზეოლოგიური სადამოს ხანის ჩანაწერები

Lexical-Phraseological Analysis
of Rezo Inanishvili's "Evening Notes"

როინ ჭიკაძე
Roin Chikadze

იაკობ გოგებაშვილის სახელობის თელავის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
თელავი, საქართველო
Jakob Gogebashvili Telavi State University, Telavi, Georgia
roinchikadze@gmail.com

ანოტაცია. რეზო ინანიშვილის თხრობის სტილი ხალხური სასაუბრო ენითაა განპირობებული. მის მოთხრობებში სპეციფიკურია საკომური თუ პირადი მეტსახელების გამოყენება. ავტორის პერსონაჟების ამგვარი სახელები ხან საგვარეულოს მეტსახელადაა ქცეული, ზოგჯერ კი საკომური გვარი წინაპრის გარეგნობიდან მომდინარეობს. აღსანიშნავია, რომ ზოგი ზედსახელი გვარის ან სახელის შემოკლებიდანაცაა მიღებული ან თანასოფლელის გვარს სახელად აქცევენ ხოლმე. რეზო ინანიშვილმა ხალხური ენის სიტყვიერებიდან გამოზიდულ ამ საგანძურს „ორღობების ქართული“ უწოდა და სწორედაც რომ „ქართულ ორღობებში“ მოძიებული „სიცოცხლეებისა და მშვენიერებანის“ სასიტყვეთი ქმნის ქართული პროზის შედევრებს.

Annotation. Rezo Inanishvili's storytelling style is determined by the colloquial language of the people. The use of nicknames is typical of his stories. Sometimes the names of the author's characters become nicknames of the family, and sometimes these nicknames come from the appearance of the ancestors. It is noteworthy that some nicknames are also derived from the abbreviation of a surname or a name, or the surname of a fellow villager is turned into a name. Rezo Inanishvili called this

treasure extracted from the vocabulary of the people's language "Georgian of the country lanes" and it is precisely with the vocabulary of "lives and beauties" found in "the country lanes " that he creates masterpieces of Georgian prose.

საკვანძო სიტყვები: მწერალი, მეტსახელი, მწერლის სტილი

Keywords: *writer, nickname, writer's style*

შესავალი

რეზო ინანიშვილის თხრობის სტილი ხალხური სასაუბრო ენითაა განპირობებული, რაზედაც თავადაც მიგვანიშნებს: ჩემს ნაწერებში მივმართავ ხოლმე სიტყვიერების იმ ფორმას, რომელსაც მეგობრულ საუბარში ვიყენებთ ჩვენი გრძნობების გადმოსაცემადო (ინანიშვილი 1971 : 7). გიორგი ლეონიძისა არ იყოს, რეზო ინანიშვილის მოთხრობებიც გაჯერებულია იმ ლექსიკით, ბავშვობის მოგონებებს რომ უკავშირდება: „ჩვენს სოფელში შვიდასზე მეტი კომლი ცხოვრობს. ყოველ კომლს, რა თქმა უნდა, თავისი გვარი აქვს, მაგრამ შეიძლება კაცის მოძებნა მაინც გაგიძნელდეთ, რადგან ერთი გვარისა ხშირად ოცი-ოცდაათი კომლია. ამიტომ უმჯობესია მეკომურის მეტსახელი იცოდეთ. მეტსახელი კი თითქმის ყველას ჰქვია. არიან: ნეკრიჭამიანი, მგელიჭამიანი, ლიტრიძირიანი, დაბჰანდიანი, ვირითავიანი და ვინ იცის, კიდევ ვინ აღარა“ (ინანიშვილი 1971 : 33).

ძირითადი ნაწილი

საკომურ თუ პირად მეტსახელს უსაფუძვლოდ კი არ შეარქმევენ თანასოფლელები; პატარა მიზეზიც კი საკმარისია მთელი საგვარეულოს მეტსახელადაც რომ იქცეს: ერთხელ, თურმე ბატონს ჯოხი ჩაუვარდა ტალახში; პაპას ძმაკაცმა იასონამ სწრაფად დაავლო ხელი ბატონის ჯოხს, გარეცხა, გაამშრალა და დაუბრუნა ბატონს; ამის შემხედვარე გლეხებმა ატეხეს ხითხითი: „მოდი, **ჯოხირეცხავ**, მოდი! – დაუძახა დავკავებით პაპაჩემმა. ის დღე იყო და ის დღე, იასონას ხომ შერჩა მეტსახელად **ჯოხირეცხა**, ეს სახელი ჰქვიათ მის შვილებს, შვილიშვილებს და შვილთაშვილებსაც. არის ჯოხირეცხაანთ შალიკო, ჯოხირეცხაანთ მიხა, ჯოხირეცხაანთ ვანუა, ჯოხირეცხაანთ ტრისტანა, ჯოხირეცხაანთ სპარტაკა, ჯოხირეცხაანთ ანეტა, ქეთუა, პეპელა, იზოლდა და ვინ მოსთვლის, კიდევ ვინ აღარა“ (ინანიშვილი 1971 : 35).

ზოგის საკომური გვარი წინაპრის გარეგნობიდან მომდინარეობს: „ის ალაღე კი, ამირანის და ელიზბარის პაპის ძმა, ერთი იმათგანი ყოფილა, რომელთა გარეგნობის გამოც უნდა დარქმეოდათ დევიშვილებს დევიშვილები“, 13. არავინ იცის რა წარმომავლობისაა გვარი ბუჭყიაშვილი, არც მოსწონთ თანასოფლელებს, მაგრამ მაინც ბუჭყიაშვილებს ეძახიან.

აქვე არიან მგელიჭამიანთ მიხა, ბახაანი, გოგიაანი... ყრუვ სვიმანა, ძალათ კნიაზი, ევგენა მღვდელი, დაბძანდე...

ზოგი ზედსახელი გვარის ან სახელის შემოკლებიდან მოდის: „თანდილასთან მაინც ავიდოდი, შენ უკვე იცი, ვიზედაც გეუბნები, ნოდარი რომ ჰქვია და „თანდილა“ მისი გვარის თანდილაშვილის გამო დავარქვით“ (ინანიშვილი 1971 : 108); „...თან ბიჭიც მიჰყავდა, გულბათი, ანუ, როგორც შემოკლებით ეძახიან, გულა“ (ინანიშვილი 1971 : 173).

თანასოფლელების გვარს სახელად აქცევენ ხოლმე: „ამ კაცს ევგენი ჰქვია, მაგრამ ყველანი მხოლოდ დრეიძეს ეძახიან: დრეიძე, მოდი!, დრეიძე, წადი! დრეიძე, ჭიქა ბოლომდე დაცალე! ცოლმაც კი ასე იცის ხოლმე თქმა: აი, ქა, ჩვენი დრეიძე რომ ავად იყო...“ (ინანიშვილი 1971 : 100).

თვითონ მწერალიც გვარსახელიან პერსონაჟს – მიხაკო ჯალიაშვილს – მხოლოდ გვარით მოიხსენიებს : ჯალიაშვილის ბოსტანი, ჯალიაშვილის ფერმა... ჯალიაშვილი გაუწყრა, ჯალიაშვილი გაბრაზდა... (ინანიშვილი 1971 : 111).

რეზო ინანიშვილის პერსონაჟთა სოციალური სტატუსის ნიუანსები ხელშესახებადაა გადმოცემული მათ სიტყვა-პასუხში:

„- ხომ კარგადა ხართ?

-კარგად, შენი კვნესამე – მიუგეს თავდახრილმა გლეხებმა.

-ხომ კარგი პირი უჩანს მოსავალს?

-კარგი, შენი კვნესამე.

-ხომ კარგად გექცევით მამასახლისი?

-კარგად, შენი კვნესამე.

-კარგად იყავით!

-კარგად, შენი კვნესამე“ (ინანიშვილი 1971 : 34-35).

ეს სოციალური ფონი კოლორიტულად იკვეთება გლეხიკაცის მორიდებულ ჩახითხითებაშიც კი:

„-ხიი-ხი-ხი-ხი! ხიი-ხი-ხი-ხი!

ბატონკაცურად – ვაა-ხა-ხა-ხა კი არა, გლეხურად, -ხიი-ხი-ხი-ხი“ (ინანიშვილი 1971 : 35).

აი, ეს სოფელ-ქვეყანაა რეზო ინანიშვილის შთაგონების წყარო, მისი სამკვიდრო და საცხოვრისი, „სადაც წვრიალ-წვრიალით, ვნებიანი ჟრჟოლით და ერთმანეთის გასწრებით ჩამოდიან მზის სხივები მაღლიდან, ციმციმა, დაელექტრობულ ოქროს ნემსების **ჯოჯგებად** ადგებიან დედამიწას და როცა შიგ მიდიხარ და იმ **ჯოჯგებს** მიაღწევ, შენი ფეხის ხმა მარტოობის მარად ზვიადი ღმერთის ფეხის ხმას წააგავს“ (ინანიშვილი 1971 : 145). ეს ის სოფელ-ქვეყანაა, „...სადაც დასასვენებლად წვებიან დაღლილი, **„დაბოჟირებული ღრუბლები“** (ინანიშვილი 1971 : 145), „რომელიც მოგაგონებთ მატარებლის ფანჯარასთან **აბოჟირებულ ნისლს**“, 77; სადაც „ნისლური **ბოჟირით** შემოდის **დარუსული**, დასუქებული, დაპეწკილი საქონელი“ (ინანიშვილი 1971 : 108).

„სხედან კახელები, ბოდბის ბოლოზე, სახელდახელოდ **მოხობმიკებულ ფანჩატურში**“, 88; და თან **გადიდჭირვებით** ყვებიან სოფლის ამბებს (ინანიშვილი 1971 : 9), რასაც კედევ უფრო **ადიდჭირვებდა** მათივე თანასოფლელი გიო (ინანიშვილი 1971 : 66). მათ საუბარს სატრაბახო ინტონაციის ელფერი დაჰკრავს: **ნაბარი ჩაიწვა, ჩაიშალა** და იმ წელიწადს დიდი მოსავალი მოვიდა, **კიტრი, კიტრი, კიტრი, რო უნახავი გახდებოდა კაცი** (ინანიშვილი 1971 : 9); **პური, პური, პური, რო შვინდის მარცვალი პირდაპირა...**

მწერალი თანასოფლელებს ამ უწყინარ ტრაბახს ზოგჯერ ზღაპრის ენის სამოსელში გაახვევს ხოლმე:

„-უჰ, მანდ როგორ ახვედი?

-დავდგი საჩეჩელი, კვარ ზედ ბუქნა და ამოვხტი“ (ინანიშვილი 1971 : 37).

რაოდენი სითბო და პატივისცემა იგრძნობა სოფლელებს ურთიერთ მიმართებებში, თუნდაც **სხვაგნებური კაცი** იყოს. აქაურები კი ასე ახასიათებენ ადამიანებს: ეს კაცი ლაღია სიმართლესავითო, ესო – ცეცხლივით დაუნდობელიაო, ამას კალთით დააქვს სოფლის ბედი თუ უბედობა, იმას თვალი აქვს, რვა თვის ფეხმძიმეს მოსწყვეტს მუცელსო (ინანიშვილი 1971 : 128). ყველა ერთნაირი ხომ არ იქნება?! მათი მოსწრებული თქმით, ზოგი მეზობელი **აკოკოლავეებული კაცია**, ზოგი – **ქმარყოფამოშლილი ქალი**, ზოგიც **ჩირგვებში გამოზრდილი უკუღმართების ანგელოზია**. ამიტომაცაა ესოდენ თბილი მათი ურთიერთმიმართებები: **აგე, შვილო და ძმაო...**, ჭრელია კაცთა მოდგმა, **ძმისაგ!**.

ანდა: „-რა ლამაზია ეს **ტიალი** არა?... -ე, **აზიზო**, დიდი ხანია რაც ასდექი?...“; „-საღლა მყავ ცხენი, **მაიმუნო!**...“; „-აი, **გაგიხმა ეგ ოცდამეოცეკილოიანი გოგრა!**“ (ინანიშვილი 1971 : 46-47).

ამასობაში „ცა ზამთრისპირულად მოქურუშდა“ (ინანიშვილი 1971 : 183); „ჩამოდნა თოვლი. ტყეში ისმოდა ჩამოშვავებული ლეშისა და მსხვილი წვეთების ხმელ ფოთლებზე დაცემის ხმა“ (ინანიშვილი 1971 : 184) და „მურმური დიდი წყლისა“ (ინანიშვილი 1971 : 178); თანაც წყალში შესული მამის ფეხებთან გაჩენილ ღურღულებს“ უყურებენ (ინანიშვილი 1971 : 177); ლაფში ჩაფლული „მაისა კი იწვა და მალ-მალე ამწკლატუნებდა ენას, აიწევდა ფშვინვით, ცახცახით და მოეშვებოდა ისევ, ააყმუყუნებდა ტალახს“ (ინანიშვილი 1971 : 30); მელა უხმოდ გაძვრება ძეძვებსა და ურო ბალახის ბუჯებს შორის (ინანიშვილი 1971 : 182). მაყვლის ფოთლებზე ჩამოკიდებული თავდიდი გოჯილები ჩამოვიდნენ მიწაზე (ინანიშვილი 1971 : 24), სადაც „ბებერი მუხა აღერდილი იყო, უკანასკნელი ფოთლები, რა ხანია, რცხილებსაც დასცვივნოდათ (ინანიშვილი 1971 : 182); „საიდანლაც ჩაბინდული ნიავი მოდის, მალლა წასული კენწეროები რბილად გადმოხრილან ნაღვლისფერ მიწისკენ (ინანიშვილი 1971 : 11).

დასკვნა

რეზო ინანიშვილმა ხალხური ენის სიტყვიერებიდან გამოზიდულ ამ საგანძურს „ორლობების ქართული“ უწოდა; მწერალი იხსენებს: „აი, ამ დღეებში გამაჩერა ერთმა განსწავლულმა კაცმა და ვითომდა ხუმრობით მკითხა: რა ქართული ორლობების ქება აგიტყდა, კაცო, ამ გაგანია კოსმოსის ათვისების ეპოქაშიო. მეც ვითომ ხუმრობითვე მივუგე: -ეგ შიშიდან მოდის, მეშინია, შენ, რომელსაც გგონია, შენი მიზნებისათვის საჭირო რაღაც მაინცა და მაინც ცხრა მთისა და ცხრა ზღვის გადაღმა მოიძიება, ძირსდაუხედავად არ გადათელო შენს წინ არსებული სიცოცხლეები და მშვენიერებანი მეთქი.“

და რეზო ინანიშვილიც სწორედაც რომ „ქართულ ორლობებში“ მოძიებული „სიცოცხლეებისა და მშვენიერებანის“ სასიტყვეთით ქმნის ქართული პროზის შედეგებს.

გამოყენებული ლიტერატურა:

ინანიშვილი 1971: რეზო ინანიშვილი, სადამო ხანის ჩანაწერები, თბილისი, 1971.